

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Vəliyeva Fəxriyyə Vidadi qızı

İQTİSADIYYAT VƏ DİGİTAL MÜHİT
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın adı və şifri	060509	Kompüter elmləri
İxtisaslaşmanın adı və şifri	İİM 020004	İdarəetmənin informasiya texnologiyaları

Magistr proqramının rəhbəri

dos. T.Ə. ƏLİYEVƏ

Elmi rəhbər:

dos. R.H. GÜLMƏMMƏDOV

Kafedra müdiri:

akad. Ə.M.ABBASOV

BAKİ - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. BİLİK İQTİSADİYYATININ FORMALAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	8
1.1 İnformasiya cəmiyyətinə keçid dövründə yeni texnologiyaların mənimsənilməsi problemləri	8
1.2 Bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında beynəlxalq təcrübə	21
II FƏSİL. İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYA- LARININ İQTİSADİYYATA TƏSİRİ	27
2.1 İnformasiya-telekommunikasiya infrastrukturu.....	27
2.2 İnsan resurslarının hazırlanması və inkişafı.....	31
2.3 Şəbəkə iqtisadiyyatının formalaşması və dayanıqlılığı	37
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA DAİR DÖVLƏT SİYASƏTİ	46
3.1 Dövlətin informasişlaşdırma siyasəti.....	46
3.2 Elektron xidmətlər hökumətin, biznesin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin yüksəldilməsi aləti kimi	50
3.3 Rəqəmsal iqtisadiyyatın perspektivləri	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	70
PE3IOME.....	74
SUMMARY	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Yeni informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı bu gün cəmiyyətin bütün fəaliyyət sferalarını - siyasəti, iqtisadiyyatı, maliyyəni, elmi, mədəniyyəti, bütünlükdə beynəlxalq münasibətləri əhatə edən qlobal informasiya inqilabı xarakterini alır. İnformasiya resursları həm milli, həm də ümumbəşəri sərvətin dəyərli elementinə çevrilir. Dağılmış informasiya inqilabının nəticəsi yeni iqtisadiyyatın və yeni tip cəmiyyətin formalaşmasıdır. Yeni informasiya texnologiyaları sahəsində tərəqqi müxtəlif növlü iqtisadi, sosial problemlərin həlli üçün yeni imkanlar açır. Lakin bütün insanlar bundan bəhrələnmə bilmir. İntellektual elitanın və analitiklərin hesablamalarına görə planet əhalisinin üçdə bir hissəsi adi telefondan belə istifadə edə bilmir. Bununla yanaşı informasiya-texnoloji proseslərin sürətləndirilməsi bütün dünya ölkələri arasında mövcud əlaqəni daha da gücləndirir.

Gündəlik həyatımızın ən fərqli xarakteristikalarından biri ictimai fəaliyyətin bütün sahələrinin kompüterləşdirilməsidir. Vahid informasiya fəzasının formalaşması, ölkə və xalqların informasiya və iqtisadi inteqrasiyası proseslərinin dərinləşməsi iqtisadiyyatda müasir İKT-nin kütləvi istifadəsinə əsaslanan yeni texnoloji əsasın qabaqcıl dövlətlərdə yaranması və dominantlığı hesabına baş verir. Bu fenomen qlobal kompüter şəbəkələrinin, ayrı-ayrı kompüterlərin texniki xarakteristikalarının inkişafı ilə əlaqədardır. Bu inkişafın mühüm katalizatoru beynəlxalq kompüter şəbəkəsi İnternetdir. Məhz bu şəbəkə milyonlarla insanı və yüzlərlə ölkəni birləşdirə bildi, coğrafi məsafələri qısaltdı, elmin, mədəniyyətin və təhsilin müxtəlif sahələrində ünsüyyət üçün sərhədləri aradan qaldırdı.

İKT-nin cəmiyyət həyatının bütün sferalarına nüfuz etməsi və yayılmasının mühüm nəticəsi informasiyanın axtarışı, alınması, ötürülməsi, istehsalı və yayılmasına vətəndaş hüquqlarının real təmini hesabına demokratiyanın inkişafı üçün hüquqi, təşkilati və texnoloji şərtlərin yaranmasıdır.

Xüsusi iqtisadi ədəbiyyatda fəaliyyətin yeni vasitə və metodlara əsaslanan şəbəkə formasının inkişaf problemlərinin müxtəlif aspektlərinin həsr edilmiş əsərlər o qədər də çox deyildir. Xüsusi halda, təsərrüfatçılığın elektron-şəbəkə formasının milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının inkişafına təsir dərəcəsi ilə əlaqədar məsələlərin öyrənilməsi bu gün ön plandadır. Azərbaycanda fəaliyyətin şəbəkə formasının inkişafında qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması üçün hansı vasitə və imkanların mövcudluğu, eləcə də hansı tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli günümüzün tələbidir. Bütün bunlar təqdim olunan tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığını, onun elmi və praktiki əhəmiyyətini bir daha təyin edir.

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onun bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafına verdiyi töhfənin qiymətləndirilməsi əsasında onun gələcək inkişafı üçün nəzəri-metodoloji və metodik tövsiyələrin işlənilməsindən ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı məsələlərə baxılmışdır:

- Tədqiq olunan problematikaya uyğun əsas kateqoriya və anlayışların mahiyyətinin öyrənilməsi;
- rəqəmsal və ya şəbəkə iqtisadiyyatının iqtisadi kateqoriya kimi əsaslandırılması;
- dünya iqtisadiyyatında şəbəkə iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı mərhələlərinin və şərtlərinin tədqiqi;
- şəbəkə iqtisadiyyatının inkişafı və fəaliyyət mexanizmlərinin tədqiqi;
- Azərbaycanda şəbəkə iqtisadiyyatının vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin təhlilinin aparılması;
- şəbəkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin tədqiqi;
- şəbəkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı tövsiyə və təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqat predmeti kimi sosial-iqtisadi münasibətlər, cəmiyyətin fəaliyyətində tətbiq olunan şəbəkə formalarının təşkilinin inkişaf etdirilməsində ənənəvi iqtisadiyyatda baş verən təzahür və proseslər qəbul edilmişdir.

Tədqiqat obyekti bir sistem kimi rəqəmsal iqtisadiyyatdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazası. Tədqiqat işində rəqəmsal (şəbəkə) iqtisadiyyatının müxtəlif nəzəri və metodoloji aspektlərinin inkişafına həsr edilmiş bir sıra xarici ədəbiyyatlardan götürülmüş sitatlardan, məşhur iqtisadçıların bu sahədə fikir və mülahizələrindən istifadə olunmuşdur. Araşdırmaların əsaslandırılması və həqiqiliyi sistemli yanaşmanın tətbiqi ilə, nəzəri və faktiki materialların iqtisadi-statistik, mücərrəd-məntiqi, müqayisəli və səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili ilə təmin olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi şəbəkə iqtisadiyyatının formalaşması şərtləri və ilkin şəraitin öyrənilməsindən, cəmiyyətin informasişlaşdırma səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən, milli şəbəkə iqtisadiyyatının inkişaf konsepsiyası haqqında formalaşmış müəllif nöqteyi-nəzərindən mülahizələrin formalaşmasından, həmçinin iqtisadi artım şəraitində onun səmərəli inkişafı üçün kompleks tədbirlərin işlənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat olunmuş sahədə elmi biliklərin artırılması məqsədilə tədqiqatçı tərəfindən alınmış xüsusi əhəmiyyət kəsb edən elmi nəticələr bunlardır:

- Bazar iqtisadiyyatı modeli çərçivəsində sosial-iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin və sənaye, mübadilə və istehlak proseslərində qlobal elektron İnternet şəbəkəsindən və dövlət, vətəndaş və təsərrüfat subyektlərinin kommunikasiya texnologiyalarından aktiv istifadə əsasında yüksək səviyyəli informasişlaşdırmanın şəbəkə forması kimi «Rəqəmsal iqtisadiyyat» («Şəbəkə iqtisadiyyatı») kateqoriyasının traktovkası dəqiqləşdirilmişdir.
- Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas elementləri - əlaqələri, məqsəd və funksiyaları, fəaliyyət meyarları və şəbəkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərən və ona mane olan amillər aşkar edilmişdir.
- Müxtəlif nəzəri-metodoloji yanaşmanın təhlilinə əsaslanan şəbəkə iqtisadiyyatının öyrənilməsində yeni yanaşmalardan istifadə olunmuşdur.

- Azərbaycanca şəbəkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodikası ətrafında təhlillər aparılmışdır.
- Şəbəkə iqtisadiyyatının inkişafı və makroiqtisadi göstəricilər arasında dayanıqlı qarşılıqlı əlaqə aşkar edilmişdir.

Nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Təqdim olunan mözvida işlənmiş dissertasiya işinin nəticələrindən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə idarəetmə məsələlərinin, eləcə də, elektron xidmətlərin həyata keçirilməsində ortaya çıxan məsələlərin həllində, həmçinin şəbəkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı elementlərinin funksiyalarının öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

İnformasiya mənbəyini dissertasiya mövzusu üzrə yazılmış monoqrafiya və elmi ədəbiyyatlar, İnternet şəbəkəsində və dövri mətbuatda nəşr olunmuş işlər, normativ-hüquqi sənədlər, beynəlxalq təşkilatların sənəd, hesabat və materialları, müxtəlif professional birliklər, informasiya agentlikləri və şirkətləri tərəfindən hazırlanmış xüsusi xülasələr, eləcə də, milli iqtisadiyyatımızın inkişafı istiqamətində açar rolunu oynayan informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının gələcək inkişaf strategiyası ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərar və sərəncamları təşkil edir.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin strukturu girişdən, üç fəsildən, ədəbiyyat siyasından və iki dildə - rus və ingilis dillərində yazılmış xülasələrdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslində bilik iqtisadiyyatının formalaşmasının xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Fəslin birinci paragrafında informasiya cəmiyyətinə keçid dövründə istifadə olunan yeni texnologiyaların mənimsənilməsi istiqamətində ortaya çıxan problemlərdən bəhs edilmişdir. Bu fəslin ikinci paragrafında tədqiqat bilik iqtisadiyyatının inkişafında beynəlxalq təcrübə, onun rolu və tətbiqləri istiqamətində davam etdirilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində İKT-nin iqtisadiyyata təsiri məsələləri və onların həlli yolları öyrənilmişdir. Cari fəslin birinci paragrafi informasiya-telekommunikasiya infrastrukturunu, onun təşkili və prinsiplərini əks etdirir. İkinci

paraqrafda informasiya infrastrukturunun təşkili və inkişafında mühüm rol oynayan informasiya resurslarının hazırlanması və peşə hazırlığı ilə bağlı məsələlərə baxılmışdır. Bu fəslin üçüncü paraqrafında isə iqtisadi fəaliyyətin əsas formalarından biri kimi şəbəkə iqtisadiyyatının formalaşması məsələləri, bu sahədə beynəlxalq təcrübədən nümunələr göstərilməklə nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə Azərbaycanla rəqəmsal iqtisadiyyata dair dövlət siyasəti məsələlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Birinci paraqrafda dövlətin informasiyalaşdırma siyasəti və İKT-nin tətbiqi ilə bu istiqamətdə aparılan praktiki tədbirlərin reallaşdırılma mexanizmləri tədqiq olunmuşdur. Cari fəslin ikinci paraqrafında hökumətin, biznesin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayan mexanizmlərin – elektron xidmətlərin rolu, növləri və əhalinin bütün təbəqələrinin istifadəsində qarşıya çıxan münasibətlərdən bəhs edilmişdir. İşin sonuncu paraqrafında isə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işində 38 sayda ədəbiyyatdan istifadə olunmuş və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərar və sərəncamlarına istinadlar edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda rus və ingilis dilində tədqiq olunmuş mövzunun qısa xülasəsi verilmişdir.

I FƏSİL. BİLİK İQTİSADİYYATININ FORMALAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1 İnformasiya cəmiyyətinə keçid dövründə yeni texnologiyaların mənimsənilməsi problemləri

Yeni informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi yalnız texniki və texnoloji aspektlərdə deyil, eyni zamanda sosial aspektdə də neqativ və pozitiv dəyişikliklərə səbəb olmuşdur ki, onlar olmadan dünya sisteminin qloballaşma və kompüterləşmə şərtləri daxilində cəmiyyətin proqressiv inkişafının təmini mümkün deyil.

Müasir dünya mürəkkəb təşkil edilmiş sistemdir, qlobal informasiya texnologiyaları və kommunikasiyaları fəzasıdır. Bu fəzanın milli və beynəlxalq, obyektiv və subyektiv, maddi və ideal kimi əsas tərkib hissələri tamlıq ifadə edən yeni sintez yaradır, bununla yanaşı da cəmiyyətin təşkilinin yeni üsulu formalaşır.

XX əsrin 60-70-ci illərində futurologiyada bəşəriyyətin yaxınlaşdığı cəmiyyət müxtəlif cür: «postkapitalist» və ya «xidmət sinfinin cəmiyyəti» (R.Darendorf), «supersənaye» və ya «üçüncü dalğa cəmiyyəti» (E.Toffler), «xidmətlər sivilizasiyası» (J. Furastye), «informasiya-kompüter» (Y. Masud), «postiqtisadi» (B.Draker) və s. kimi adlandırılırdı. Lakin «postsənaye» və «informasiya» cəmiyyəti anlayışları xüsusilə dayanıqlı və ümumi qəbul edilən oldu. Postsənaye konsepsiyası D.Bellin işlərində təqdim olunmuşdur. L.Bellin fikrincə, postsənaye mərhələsinin fərqləndirici xüsusiyyəti əşyalar istehsalından təhsillə, səhiyyə, tədqiqat və idarəetmə ilə bağlı xidmətlər istehsalının inkişafına keçiddir. O, biliyi və informasiyanı cəmiyyətin transformasiyasının yalnız katalizatoru deyil, həm də onun strateji resursu elan etmişdir.

Öncə «Sənayedən sonrakı cəmiyyət» anlayışı daxil edildi və müasir elmi ədəbiyyatda da geniş istifadə olunur, lakin bu gün müasir cəmiyyətin ən xarakterik

xüsusiyyətinin total informasiyalaşdırma olması haqqında fakt daha çox həqiqətə yaxındır. Cəmiyyətin inkişafı oxşar ssenari üzrə ilk növbədə yapon tədqiqatçıları tərəfindən proqnozlaşdırılmışdır. İnformasiya cəmiyyətinin daha maraqlı və işlənmiş fəlsəfi konsepsiyalardan birini Y.Masud vermişdir. Yeni cəmiyyətin əsası, onun fikrincə, kompüter texnologiyası olmalıdır, əsas funksiya olaraq onda insanın əqli əməyini görürdü. Masudun təklif etdiyi kimi, informasiya-texnoloji inqilab yeni istehsal gücünə tez çevrilmişdi, koqnitiv və sistemləşdirilmiş informasiyanın, yeni texnologiyaların və yeni biliyin kütləvi istehsalını mümkün etdi. «Dərk edilmiş sərhəd» potensial bazara çevrildi. İqtisadiyyatın aparıcı sahəsi məhsulu yeni telekommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə genişlənən intellektual istehsal oldu.

Son onillik ərzində qlobal informasiya cəmiyyəti mövzusunda dəfələrlə bir çox alimlər: V.L.İnozemtsev, A.B.Buzqalin, D.S.Çereşkin və başqaları müraciət edərək yeni cəmiyyətin və onun təhlükəsizliyinin konsepsiyalarını işləmişlər.

Dünya inkişafının qloballaşma prosesinin yerli və xarici politoloji ədəbiyyatda müzakirə olunan əhəmiyyətli tərəfi qlobal informasiya cəmiyyətinin daha çox konturlarının olmasıdır. «Qlobal informasiya cəmiyyəti» termini çox genişdir və qlobal unifikasiya edilmişdir, informasiya və biliyin siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni kontekstdə kəsilməz artan rolunun fonunda informasiya sənayesini öz daxilinə alır. O, belə bir faktı əks etdirir ki, dünya inkişafının qloballaşma şərtləri daxilində intellektual kapital olan informasiya və bilik əsas strateji resursa çevrilir, buna görə də onun yayılması ilə məşğul olan təşkilatlar müasir dövrdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ənənəvi təbii resurs bazarları ilə yanaşı informasiya və bilik bazarının əhəmiyyəti də artmaqda davam edir.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşma prosesi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif intensivliyə və xüsusiyyətlərə malik olur. Ümumilikdə formalaşmanın iki modelini: «şərq» və «qərb» modelini qeyd etmək lazımdır. «Şərq» modelində əsas rol informasiya supermagistrallarının və onlara universal xidmət bazarlarının liberallaşmasına ayrılır. Bu modeldə dövlətlə bazarın əməkdaşlığına böyük diqqət ayrılır, ənənəvi mənəvi dəyərlər və qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması ilə

əlaqədar baş verən dəyişikliklər arasında əlaqənin qurulmasına istiqamətlənmə müşahidə olunur. Eyni zamanda bu modellərin hər birinin çərçivəsində fərqlər də mövcuddur ki, bu və ya digər solumun sosial-siyasi və iqtisadi səviyyəsi ilə təyin olunur. Eyni zamanda aydın olur ki, hələ bütün dövlətlər insan cəmiyyətinin təkamülünün yeni pilləsinə qalxmağa və hətta ona yaxınlaşmağa qadir deyillər. Lakin dünya inkişafı bütünlükdə qiymətləndirildikdə qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesi geri qaytarıla bilməz. Bu prosesin aşağıdakı tendensiyalarını qeyd etmək olar. Birincisi, informasiya hər yerdə qiymətləndirilir və dövlətin, xüsusən də iqtisadi sektorun strateji resursu kimi istifadə olunur. İqtisadiyyatın informasiya sektorunun intensiv formalaşma prosesi baş verir, bu gün də bu sektor digərlərindən daha sürətli templərlə inkişaf edir. İkincisi, bütün ölkələrdə informasiya əhalinin daha çox kütləvi istifadə etdiyi predmetdir. Nəticədə qlobal informasiya cəmiyyətinə doğru hərəkət – xüsusilə inkişaf etmiş ölkələr üçün ümumi tendensiyadır.

Bu hərəkət müxtəlif ölkələrdə və bütünlükdə dünya arenasında siyasi həyata öz nəzərəcarpacaq təsirini göstərir, bundan başqa, o, müasir siyasi proseslərin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. Bir tərəfdən, yeni İKT- dən istifadə vətəndaşlara hələ ilkin işlənillmə mərhələsində olan sənədlərə - qanun layihələrinin mətnlərinə, siyasi məsələlərin geniş spektri üzrə həcmli informasiyaya sürətli daxil olma imkanı təqdim edir. Digər tərəfdən, o, dövlət orqanlarının özünün də işinin səmərəliliyini artırır, dövlətlə cəmiyyət arasında cari problemlərin əməli həlli məqsədilə daha sıx qarşılıqlı təsirin yaranmasına kömək edir. Bununla əlaqədar dövlətin əsas məsələlərindən biri vətəndaş hüquqlarının və demokratik inkişafın zəruri şərti kimi informasiyanın azad əldə olunması, yayılması və istifadəsi üçün sosial institutların səmərəli təminat sistemlərinin təşkilidir. Nəticədə siyasi praktikada yeni İKT-dən istifadə ayrılmaz elementə çevrilmişdir: müasir dövrdə informasiyaya malik olma həm daxili dövlət və həm də beynəlxalq səviyyədə mühüm siyasi resursdur.

Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması üzrə ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən çox sürətli və bir mənalı olmayan dəyişikliklər ayrı-ayrı

ölkələr, regionlar və bütünlükdə sosisium səviyyəsində ümumi davranış prinsiplərinin və əsas vasitələrin təyininə istiqamətlənmiş beynəlxalq birliklərin uzlaşdırılmış fəaliyyətinin işlənilməsinə kəskin zərurət doğurdu. 1995-ci ildə «Yeddiilər» ölkələrinin Brüssel görüşünün gedişində qlobal informasiya infrastrukturunun təşkili və istifadəsi bütün dünya birliyinin səylərini tələb edən prioritet məsələlərdən biri kimi təyin edildi. 1990-cı illərin ikinci yarısında informasiya şirkətlərinin texnoloji və kommunikasiya imkanlarının artımı şəxsiyyətin informasiya asılılığının, kütləvi informasiya vasitələri (KİV) tərəfindən dövlət orqanlarının və vətəndaşların özünün fəaliyyətinə nəzarətin yüksəldilməsi keyfiyyətcə yeni şəraitin formalaşması ilə müşayiət olunur. Bununla yanaşı, «Səkkizlər» dövlətlərinin 2000-ci ilin iyulunda Okinava görüşünün göstərdiyi kimi, beynəlxalq birlik qlobal informasiya cəmiyyətinin özünün doğurduğu ziddiyyətlərlə əlaqədar daima artan təhlükəni də hiss edir.

Həqiqi nemətlərlə yanaşı informasiya inqilabı müasir İKT- dən istifadə etməklə tamamilə yeni problemlər - ölkə və regionların artan rəqəmsal bərabərsizliyi, İnternet şəbəkəsinin, elektron kommersiyanın və bu sahədə vergiqoymanın hüquqi tənzimlənməsi, intellektual mülkiyyət, informasiyanın konfidensiallığı və təhlükəsizliyi kimi problemləri doğurur. İnformasiya cəmiyyətinin qlobal xarakterini nəzərə alaraq bu problemlərin həlli yalnız aşağıdakı uyğun beynəlxalq mexanizmlərin işlənilməsinə və reallaşdırılması yolu ilə mümkün ola bilər. Bir tərəfdən, heç bir tərəf təklikdə bu tip problemləri ayrılıqda həll etməyə qadir deyil, digər tərəfdən, hətta əgər beynəlxalq mexanizmlərə bu problemləri həll etmək müyəssər olarsa, onların istifadəsinin səmərəliliyi bilavasitə qlobal informasiya mübadiləsinin bütün iştirakçılarının qoyulmuş qaydaları yerinə yetirməsindən asılı olacaqdır.

Yuxarıda bütün sadalananlardan ümumi bir fikir alınır ki, informasiya bu gün cəmiyyətin əsas determinantıdır, onun çox mühüm xüsusiyyətlərinə ilk növbədə informasiya ilə sürətli mübadilə və onun yeni biliyə çevrilməsi, ikincisi, istehsal və istehlak olunan informasiyanın həcmnin eksponensial artması aiddir. Əksər tədqiqatçılar hesab edirlər ki, həyatın bütün sahələrinə nüfuz edən İKT-nin çoxşünl

inkişafı ictimai təkamül üçün tamamilə yeni imkanlar açır. Lakin bu münasibətlə eyforiya (müsbət affekt) tədricən keçir və yeni informasiya texnologiyalarının (İT) istehsalı, eləcə də sosial transformasiyaya real töhfəsinin qiymətləndirilməsi dövrü başlayır. Məsələn, ABŞ-ın kompüterləşdirilmə dərəcəsi bizim ölkəyə nisbətən çox yüksəkdir, lakin İT-nin tətbiqi ilə milli məhsulun payını aşkar edəcək tədqiqat onların töhfəsinin təqribən 1% olduğunu qiymətləndirdi [6]. Bizim ölkəmizdə bu kəmiyyət daha da aşağı olacaqdır. Bundan başqa, müəllifin fikrincə, bu kəmiyyət mənfi olacaqdır, yəni yeni informasiya – telekommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə sərf olunan məsrəflər nə maddi planda: əməyin məhsuladarlığının yüksəldilməsi, bir məhsulun istehsalı ilə məşğul olanların sayının aşağı düşməsi və s., nə də mənəvi planda: rahatlıq, nəzarət imkanı, məsrəf zamanının aşağı salınması və s. çəkilən xərcləri ödəmir. Sonuncunu kommunal xərclərin ödənişini edən və ya poçt köçürmələrini göndərən hər bir kəs yaxşı başa düşər. İKT-yə əsaslanan yeni təlim və özünü-təlim formalarının tətbiqi nəticəsində bir sıra mütəxəssislərin gözləntiləri olan təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi də müşahidə olunmur [3, səh.435].

Eyni zamanda İT-nin hər yerdə tətbiqi müasir cəmiyyətin bir çox sosial komponentlərində inqilabi dəyişikliklərə gətirib çıxarmış və əhəmiyyətli dərəcədə indi adaptiv funksiyaları yerinə yetirən mövcud norma və münasibətlərin dayanıqlılığını aşağı salmışdır. İnformasiya cəmiyyətinin özü açıq olmaqla bir tərəfdən, öz genişlənməsi ilə mürəkkəbləşməsi arasında daxili uyğunluğun daima axtarışında olmaqla, digər tərəfdən, dayanıqlılığa, təhlükəsizliyə yaxınlaşmaqla dəyişir. Məhz bu tendensiyaaların vəhdətində cəmiyyətin yeni strukturu və nizama salınması baş verir. Bu əlaqədə sinxronlaşdırma mexanizminin artan əhəmiyyəti, cəmiyyətin sosial-mədəni sisteminin müxtəlif altsistemlərinin ritmik dəyişmələri arasındakı uyğunluğa nail olunması inkişafın mühüm qanunauyğunluğuna çevrilir. Başqa sözlə, total informasiyalaşdırma yalnız əməyin məhsuldarlığının, məhsul və xidmətlər istehsalının və həyatın keyfiyyətinin real yüksəldilməsinə nəhəng potensial vermir, həm də sosial subyektlər üçün yeni təhlükələr və həmlələr yaradır.

Qlobal problemlərin sistemli şəkildə həllinə (bu cür məsələlərə adekvat olan ümumi insani subyektlərin mövcud olmadığı halda) cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Məsələn, dayanıqlı inkişaf modellərinə [bax., məsələn, 10], onların reallaşdırılması üçün təklif olunan vasitə və mexanizmlərə görə praktiki olaraq nail olunmadı. Onların qurulması insan amilinin keyfiyyətli dəyişilməsinə – cəmiyyətin yüksək mədəniyyətinə; əxlaqi və etik prinsiplərin geniş yayılmasına; indiki və gələcək tələbatlara uyğun həyat üslubuna; planetdə həyatın qorunması üçün hər bir insanın məsuliyyətinin artmasına nail olmadan mümkün deyil. Bu modellərdə planetin sakinlərinin maraqlarının uzlaşdırılması hesabına cəmiyyətin mütləq idarə olunması da fərz edilirdi. Bu gün isə biz bu cür idealdan uzağıq: müasir sivilizasiyanın insanların dayanıqlılığı və daxili birliyinə ayrı-ayrı ölkələrdə, regionlarda və bütünlükdə dünyada sosial və siyasi gərginliyin saxlanılmasında nail olmaq mümkün deyil. Dayanıqlı inkişaf nəzəriyyəsinin reallaşdırılmasında real uğurun olmaması bəşəriyyətin konkret individlərin hərəkətlərini nəzarət altına alma bacarığına malik olmamasının nəticəsidir. Bu vəziyyət, hər şeydən əvvəl, Şərqi fəal həyata keçirdiyi və dəstəklədiyi liberal-monetarist ideologiyanın hökmranlığı ilə şərtlənir.

Məhz qlobal informasişlaşdırmanın nəticəsində müasir cəmiyyət tədricən informasiya infrastrukturunu vəziyyətindən praktiki olaraq tam asılılıq əldə edir. E. Kastelsin yazdığı kimi, «... Bizim gündəlik həyatımızın enerjiden nəqliyyata və su kəmərinə qədər infrastrukturunu o qədər mürəkkəb və qarışıqdır ki, onun zəifliyi eksponensial artdı. Eyni zamanda yeni texnologiyalar təhlükəsizlik sisteminə kömək etdikləri kimi, bizim gündəlik həyatımızı xarici təsirlərə daha çox məruz qoyurlar. Artan müdafiənin qiyməti – bu, elektron qıfılların, şifrləşdirilmənin və on-line polis patrullarının olduğu sistemdə həyatdır. Bu, həm də qorxunun artmasıdır. ... Bu, həm də insan təkamülünün nisbətlik ölçüsüdür» [5, səh.510].

Kastels cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsinin işarə olunması üçün daha adekvat anlayış - «informasional» anlayışını daxil etmişdir [5, səh. 42]. Burada o, daha mükəmməl və ədalətli olaraq belə bir faktı qeyd edir ki, informasiya daha geniş mənada biliklərin ötürülməsi kimi bütün cəmiyyətlərdə tənqidi əhəmiyyət kəsb

etmişdir. Eyni zamanda «informativ» termini sosial təşkilatın spesifik formasının atributunu göstərir, bu formada verilmiş tarixi dövr ərzində baş verən yeni texnoloji şərtlər əsasında informasiyanın generasiyası, emalı və ötürülməsi həm də hökumətin fundamental məhsuldarlıq mənbəyinə çevrildilər.

İnformativ cəmiyyətin əsas paradigması, bir tərəfdən, insanın sosial təşkilinə və şüuruna təsir üzrə yeni informasiya texnologiyaları ilə təqdim olunan çox böyük imkanlarla, digər tərəfdən, onların individuma, sosial qrupa, millətə, bütün bəşəriyyətə münasibətdə destruktiv məqsədlərlə istifadə təhlükələri arasındakı ziddiyyətdir.

Başqa sözlə, təhlükənin yeni növünün - informasiya növünün öyrənilmə zərurəti ortaya çıxır. Bu fenomeni nəzərə almadan müasir cəmiyyətin progressiv inkişafının təmini yollarını aydınlaşdırmaq mümkün deyil.

İnformasiya təhlükəsizliyi müxtəlif təzahür formalarına malikdir: reallığı dəyişdirən virtual dünyaların təşkili; insanların şüurunun və davranışının idarə olunması; məqsəd və dəyərlərin zorla qəbul edilən xarici standartlarla dəyişdirilməsi; informasiyanın təhrif olunması və s. Bu proseslər informasiyanın qarşılıqlı təsir prosesinin insanların informasiyaya münasibəti, informasiya tələbatları və eyni zamanda yalanı düzgündən, mühümə faydalı olmayandan dəqiq fərqləndirmə bacarığı kimi sosial aspektləri şərtləndirir.

Sosial aspektdə belə həmlə ilk növbədə, şəxsiyyət, qrup və cəmiyyət tərəfindən özünün subyekt keyfiyyətlərinin və pozitiv şüurunun identikliyinə itirilməsi ilə, eyni zamanda onların xarici informasiya axınları tərəfindən sıxışdırılması və dünyanın real mənzərəsinin onun yeni informasiya texnologiyalarının və informasiyanın qarşılıqlı təsir metodlarının ictimai şüura tətbiqi vasitəsilə quraşdırılmış virtual «proyeksiyaları» ilə əvəz olunmasına gətirib çıxara bilər.

İnformasiya təhlükəsinin baş verməsinin ən mühüm üstünlüklərindən biri də informasiya sferasının ümumiləşdirilməsidir. İnformasiya öz mövcudluğu ilə predmetləri, onların emal vasitə və üsullarını, insanlar arasında ünsiyyət vasitələrini bərabərləşdirir. Simvol və mətnlər maddi obyektlər, təşkilatlar, institutlar kimi

biliklərlə ifadə olunmuş predmetə çevrilir, bütün bunlar informasiya dilində anlayış, funksiya, normativ və proqramlarda öz əksini tapır. Burada hər şey «məlumatların miqdarı» ilə ölçülür. İnformasiya sferası daima özünün hələ dərk edilməmiş və öyrənilməmiş subyekt və qanunları üzrə genişlənərək tədricən onun idarəsi altından çıxır, öz qayda və davranış normalarını diqtə edərək subyekt xüsusiyyətləri əldə edir («kvazisubjekt»ə çevrilir). İnformasiya sistemi insanı öz təsir sferasına «ələ keçirərək», onun şüurunu və davranışını idarə etməyə başlayır. İnsanın xarici, real görünən proseslərə tabe olma təhlükəsi yaranır ki, bu da öz növbəsində onun özünün özünü itirməsinə və bununla da cəmiyyətin boşalmasına, cəmiyyətdə mövcud olan sosial, mədəni, psixoloji və digər əlaqələrin dağılmasına səbəb olur.

Müasirliyin yeni İKT ilə təqdim olunan digər mühüm xüsusiyyəti informasiyanın praktiki olaraq milli dövlətlərin nəzarət edə bilmədiyi transərhəd ötürülməsidir. İnformasiyanın transsərhəd təsiri ənənəvi olaraq yaranmış ictimai əlaqələri dağıdır və ictimai sistemin özünü isə dayanıqsız edir və daxildən tarazlığını pozmuş olur. İnformasiyanın təsirinin bu cür güclənməsi onunla əlaqədardır ki, «bilik və informasiya strateji resursa və postsənaye cəmiyyətinin agentinə» [1, səh. 335] çevrilir. Nəticədə informasiyanın müdaxilə prosesləri – bir cəmiyyətin mədəni, iqtisadi, təhsil və s. fəzalarının digər xarici informasiya axınları tərəfindən ələ keçirilməsi, başqa sözlə, informasiya müharibəsi adlanan fəaliyyət başlayır. A.Ş.Subetto yazır: «İnformasiya birliklərinin yaradılması ilə bərabər ayrı-ayrı birlik və sivilizasiyaların sosiogenetik inkişaf mexanizmlərinin, o cümlədən milli-etik arxetiplərin, dəyərlər sisteminin və əxlaq qaydalarının dağıdılmasına yönəldilmiş informasiya müharibələri fenomeni yarandı...» [8, səh.14]. Bununla bərabər təkcə dövlət, iqtisadiyyat və silahlı qüvvələrin idarəetmə strukturlarına qarşı deyil, cəmiyyətə, qrupa və ayrıca şəxsiyyətə qarşı istifadə olunan informasiya silahı meydana gəldi. İnformasiya siyahı təkcə hərbi əməliyyatların aparılması metodlarını deyil, eyni zamanda müharibə anlayışının özünü də dəyişdi. Hərbi dövrlə sülh dövrü arasında sərhədlər silinir, hərbi və sülh texnologiyaları daha çox qovuşur. Rəqibin ərazisinə daxil olmadan müharibəni udmaq imkanı yaranır.

Aydındır ki, qlobal kompüter şəbəkələri texnoloji inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan və ya inkişaf etməmiş ölkələrə nisbətən informasiya, siyasi və mədəni ekspansiya alətinə çevrilir. Bu cür vəziyyət informasiyanın kütləvi məhsula, iqtisadi kateqoriyaya çevrilməsi faktının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. İnformasiya satılır və alınır. Sosial subyektlərin iqtisadi və maliyyə imkanlarının fərqli olduğuna görə informasiya cəmiyyəti bərabərsizliyin yeni növünü – informasiya bərabərsizliyini doğurdu. İnformasiya bərabərsizliyi – müxtəlif ölkələrin, regionların, birlik və sosial təbəqələrin qlobal informasiya cəmiyyəti uğrunda hərəkətə cəlb olunması meyarı üzrə inkişaf səviyyəsinin və vəziyyətinin xarakteristikasıdır. O, birincisi, müasir İKT-yə, informasiya sistemlərinə və şəbəkələrə əlçatarlığına görə, ikincisi, əhəlinin informasiya cəmiyyətində yaşamağa və işləməyə hazırlıq səviyyəsi ilə dəyərləndirilir.

Söhbət mədəniyyətin özünəməxsus tərəfindən – «informasiyalaşdırılmış» mədəniyyətdən gedir. İnformasiya bərabərsizliyi iqtisadi bərabərsizliyə və tərsinə kifayət qədər asan konvertasiya edilir. Nəticədə varlılar varlanır, kasıblar «öz əvvəlki vəziyyətlərini itirdiklərinə görə həyat vəsaitindən məhrum qalmışlar», bu baxımdan kasıblar daha kasıblaşır. Afrika və Asiyanın bir sıra ölkələrində informasiya sferasında məhz süni sürətdə geri qalmalar bu gün Şərqi inkişaf etmiş ölkələrinin informasiya strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biridir.

İnformasionalizmin doğurduğu daha bir təhlükə - informasiya sahiblərinin hökmranlığının və statusunun artımıdır. Burada verilənlərin saxtalaşdırılması yolu ilə şantaj və həmlələrin yeni imkanlarının yaratdığı təhlükə ört-basdır edilir. Bu barədə S.A.Dyatlov yazır: «Müasir cəmiyyətdə ictimai əhəmiyyət getdikcə daha çox informasiyanın əhəmiyyəti ilə eyniləşdirilir. İctimai hakimiyyət və güc pul sahiblərinə deyil, pulu və dövləti getdikcə mürəkkəbləşən iqtisadiyyatda rəşional xərcləməyin yolunu bilən informasiya sahiblərinə keçir» [4, səh.83]. Bu vəziyyət ayrı-ayrı şəxsləri, qrupları və təşkilatları daha çox informasiya almağa və bunu hətta qeyri-qanuni metod və vasitələrlə əldə etməyə sövq edir. E.Tofflerə görə: «Üçüncü dalğanın istehsal metodları ilkin material kimi korporasiyanın daha çox informasiya

əldə etmə meylini gücləndirir. Buna görə də firmalar nəhəng vakuum nasosları kimi verilənləri sorur, emal edir və çox mürəkkəb yollarla yayır» [9, səh.385]. Bu nəticə yalnız korporasiyalara münasibətdə deyil, həm də dövlət və dövlət institutlarına münasibətdə də doğrudur. İnformasiyanın əhəmiyyəti verilənlər üzərində nəzarətə görə mübarizəyə çağırır. Buna görə də Toffler tamamilə haqlıdır, o, yeni əsr üçün informasiya silkələnməsinin ekologiya və sosial silkələnmə qədər ciddi olduğunu qeyd edirdi.

Həqiqət informasiyalaşmanın əvvəlində təsəvvür olunduğu kimi heç də ürəkaçan deyil. Kompüterləşmə də keyfiyyətə yeni təzahürlər, məsələn, intellektual erroziyanı, kompüter oyunlarından doğan debilizasiyanı, dünyagörüşünün daralmasını, şagirddən iş tələb etməyən psevdotəhsili, savadlılığının itirilməsini, mətnlər dilindən şəkillər dilinə keçidi, yəni təfəkkürdən reflektor reaksiyalarına keçidi meydana çıxardı.

Müasir informasiya texnologiyalarının həqiqi təsiredici nailiyyəti İnternetdir. Lakin ilk növbədə texniki aspektlər: yaddaş qurğularının tutumu, verilənlərin ötürülmə sürəti, ümumdünya şəbəkəsində saxlanan müxtəlif məlumatların həcmələri təəssürat oyadır. Getdikcə daha çox mətnlər elektron formaya çevrilir. Elektron kitabxanalar yalnız uzaqlaşdırılmış deyil, həm də yaxın nəsillər üçün dəyərli olan nəhəng həcmdə informasiya saxlanır. Eyni zamanda informasiya texnologiyaları ixtiyari deyil, ciddi formallaşmış formada tərtib olunmuş sorğu üzrə məlumatların tapılması kimi ilk baxışda mürəkkəb görünməyən məsələlərin həllində qeyri-qənaətbəxş idilər. Belə ehtimal edilir ki, texnologiyanın hesabına əldə olunmuş nizam daha çox xaos doğurur. Bundan başqa, verilənlərin nəhəng həcmi istifadəçini tamamilə təxəyyüldən, yəni bu verilənlərlə işi təşkil etmə bacarığından məhrum edir. Kompüter vasitəsilə mətnlərin hazırlanma sadəliyi nəticədə yalnız biliyin deyil, eyni zamanda nəhəng informasiya zibilinin yığılmasına səbəb olur. İnformasiya texnologiyalarının potensial üstünlüyünün reallaşdırılması – kağızsız işgüzarlıq əvəzinə əks effekt alındı: 2000-ci ildən başlayaraq trilyonlarla vərəqin çapı ilə yalnız həcm deyil, eyni zamanda sosial informasiya istehsalının sürəti də artmış oldu.

Burada bizi yeni bir təhlükə - fərdi yeni informasiya texnologiyaları vasitəsilə ifadə olunan mədəniyyətdən ayırma nəticəsində mədəni irsin əksər hissəsinin itmə ehtimalı gözləyir. Əgər mədəniyyətin translyasiyası sxemini «İnsan - Mətn - İnsan» düsturu ilə ifadə etsək, onda müasir şəraitdə sosial kommunikatorlar: klaviatura – prosessor – «vinçester» – modem >> modem – «vinçester» – monitor - prosessor arasında «vasitəçilər»in kifayət qədər sayı artır. Bu zəncirin hər bir elementinin digərinə məlum olmayan öz cəmantik kodu vardır. Hər biri öz «dilində» «danışır». Bunlardan birinin funksionallığı pozulduqda mətnə daxil olma mümkün olmur.

İnformasiyanın dəyişilmə templərinin sürətləndirilməsi bununla yanaşı izafi informasiyanın da yığılmasına və informasiya kanallarının «tıxanmasına» aparır ki, bunun da nəticəsində onların buraxıcılıq qabiliyyətinin kifayət olmaması öz növbəsində köhnə və ya yararsız informasiyanı alma nəticəsində idarəetmə altsistemləri tərəfindən qərar qəbulunun gecikməsinə səbəb olur. İnformasiya ilə yüklənmə informasiyanın emal vasitələrinin kifayət qədər inkişaf etməməsinin, mütəxəssis və kompüter texnikası çatışmazlığının, informasiya xidmətləri bazarının və informasiyanın axtarış vasitələrinin və s. inkişaf etməməsinin nəticəsidir. Kompüter cinayəti reallıqda informasiyanın daha məşhur formasıdır. İnformasiya texnologiyaları daxili siyasi mübarizədə hər tərəfdə istifadə olunur. İnformasiya sferasında həmlələr ekologiyani, energetikani və digər kəskin problemləri arxada qoymuşdur.

Bu vəziyyətlə əlaqədar müasir cəmiyyətdə yalnız ümumi strategiyaları təyin etməli olan, eyni zamanda altsistemlərin koordinasiyasını və maraqların üzlaşmasını təmin edərək, cəmiyyətdə daxili gərginliyi aşağı salmaqla və onu xarici subyektlərin informasiya təsirlərindən ümumi asılılıqdan azad etməklə və bununla da dərin sosial-iqtisadi, mədəni və digər deformasiyaların qarşısını almaqla müəyyən «oyun qaydaları»nı formulə edən dövlətin roluna da baxılır. Beləliklə də, informasiya cəmiyyətində təhlükəsizlik problemi aktuallaşır.

Sosial integrasiyanın gücləndirilməsi, səmərəliliyin artırılması və innovasiyaların tətbiqi hesabına əhalinin yoxsul və əvvəllər bir çox imkanlarından məhrum olmuş təbəqələrinə geniş üfiqlər açılır.

Məsələn, «Keniyada M-Pesa rəqəmsal ödəmə sisteminin tətbiqindən sonra pulla ödənişlərin – köçürmələrin sayı demək olar ki, 90 faiz aşağı düşmüşdür. Yeni texnologiyalar hesabına fiziki qüsuru olan insanlar əmək bazarına daxil olmuş və hətta sahibkar qismində elektron ticarətlə, biznes-proseslərin genişləndirilməsi ilə məşğul olmağa başlamışlar. Dünyada məhdud imkanlı 1 milyard insan vardır, onlardan 80 faizi inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayırlar, mətni, səsli və videoəlaqə hesabına daha məhsuldar həyat tərzini keçirməyə nail olmuşlar. Şəxsiyyətin rəqəmsal identifikasiya sistemləri dövlət və özəl xidmətlərdən rəsmi sənədləri olmayan 2,4 milyard insana istifadə imkanını genişləndirə bilər. Doğrudur, bu, böyük tərəqqidir, lakin bir çoxları rəqəmsal texnologiyalardan hələ də məhrumdurlar. Kommunikasiyaların təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsindən əhalinin imkansız təbəqələri daha çox qazanır. Təqribən 6 milyard insan internetə yüksəksürətli daxil olmaya malik deyil və buna görə də «rəqəmsal iqtisadiyyat»ın üstünlüklərindən istifadə edə bilmir».

«Rəqəmsal iqtisadiyyat» (Digital economy) artıq kifayət qədər dayanıqlı bir termindir, bu termin altında elektron biznes və elektron kommersiya vasitəsilə aparılan elektron məhsul və xidmətlərin məcmusu başa düşülür. Bəzən bu iqtisadiyyatı yeni iqtisadiyyat, İnternet-iqtisadiyyatı (şəbəkə iqtisadiyyatı) və ya Veb-iqtisadiyyat da adlandırırlar.

Rəqəmsal texnologiyalara ümumi daxil olmanı təmin etmək və infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün vəsait ayrılmalı, islahatlar aparılmalı, dövlət-özəl tərəfdaşlığını və təsirli tənzimləmə mexanizmləri qurulmalıdır.¹

Tam mənasında bu məsələ bu deyilənlərin əksəriyyəti informasiya cəmiyyətinə doğru «hərəkətdə olan» bütün ölkələrə aiddir və bütün ölkələrə aid olan çatışmazlıqlar ayrıca götürülmüş ölkədə də özünü göstərir. Bu mənada Azərbaycan

¹ <http://documents.worldbank.org/curated/en/224721467988878739/pdf/102724-WDR-WDR2016Overview-RUSSIAN-WebRes-Box-394840B-OUO-9.pdf> Доклад о мировом развитии 2016

Respublikasında da informasiya təhlükəsizliyi probleminin həlli yolları qanunvericiliklə şərtlənir. Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyi problemi dövlət, ictimai və özəl informasiya resurslarının mühafizəsinə istiqamətlənmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçməsindən ibarətdir ². İnformasiya sferasında milli təhlükəsizliyin təmini məqsədilə respublikada informasiyanın mühafizəsi, eləcə də dövlət informasiya resursları və informasiya infrastrukturu sahəsində ölkənin milli sistemi inkişaf etdirilir və möhkəmlənir. Rəhbər oqranlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarın qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə obyektiv və zəruri məlumatlar toplanır. Bu məsələlərdən biri informasiya sektorunda kəşfiyyatın və əkskəşfiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin və imkanların uyğunlaşdırılması, həmçinin məxfi informasiyanın mühafizəsinin koordinasiyasıdır. Dövlət sirri olan hüquqi mühafizə mexanizmləri informasiya təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi məqsədilə təkmilləşdirilir və informasiya azadlığı təqdim edilir. Hüquqi və administrativ mexanizmlər vətəndaşların hüququnu və dövlət strukturlarının fəaliyyəti üzərində demokratik nəzarəti təmin edəcək.

İnformasiya təhlükəsizliyi burada uyğun təhlükə yaradan şərtlərin aradan qaldırılmasının nəticəsi kimi çıxış edir və sosial subyektlərə məqsədlər və onlara nail olmanın relevant obyektiv işləmə bacarığını saxlamağa imkan verir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmini texnologiyası istisna olaraq vətəndaş cəmiyyətinin öz referensiyası əsasında qurulmalıdır. Bu isə əhalinin daha savadlı və ağıllı ziyalı hissəsinin sosial məsuliyyətli mövqeyinin bərpasını və möhkəmləndirilməsini tələb edir. Alimlər-ictimaiyyatçılar, yazıçılar, jurnalistlər, mədəniyyət işçiləri, siyasətçilər, ümumiyyətlə, milli ruhunu qoruyub saxlayan patriotik ruhlu şəxsiyyətlər «kristallaşmanın mərkəzi»ndə olmaqla yeni sosial tamlığın, həmrəyliyin özünəməxsus «layihə»sini yaratmağa nail olmalı və öz ictimai aktivliklərini getdikcə daha da artırmalıdırlar. Məhz bu ziyalı təbəqə sosial mövcudluq fəzasında layiqli yer tutaraq dövlətin apardığı siyasətin dəstəklənməsi yolu ilə müasir informasiya-qlobal

² <http://miqrasiya.nakhchivan.az/ru/images/stories/Serencam/6ru.pdf> Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir (23 may 2007-ci il № 2198)

birlik şəraitində respublikamızın mövqeyinin lazımi istiqamətdə daha da möhkəmlənməsini təmin edə bilər.

Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin formalaşması bu gün ölkənin dayanıqlı inkişafının, onun dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının zəruri şərtidir. İnformasiya sferasında yüksək inkişaf templərinə baxmayaraq iqtisadiyyatın və cəmiyyətin informasiyalaşdırılması səviyyəsində müasir dövrdə ölkəmizin sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalma halları müşahidə olunur. Bu vəziyyət həm ümumi iqtisadi səbəblərlə (iqtisadiyyatdakı böhranla, əhəlinin əksər hissəsinin maddi rifahının aşağı olması ilə), həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından tamqiyətli istifadə olunmasında manəçilik törədən bir sıra amillərlə əlaqədardır. Bu cür neqativ amillərə yeni texnologiyalardan istifadənin köhnəlmiş hüquqi bazasının olması, dövlət idarəçiliyində yeni İKT-nin lazımi səviyyədə tətbiq olunmaması, yeni informasiya texnologiyalarının təşkili və istifadəsi sahəsində kadr hazırlığının aşağı səviyyədə olması aiddir.

1.2 Bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında beynəlxalq təcrübə

XX əsrin 80-ci illərində bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə «bilik iqtisadiyyatı» reallığa çevrildi [11], bununla dünyanın yeni inkişaf «meqatrend»i işarə olundu. «Bilik iqtisadiyyatı»nın pionerlərinin ardınca digər ölkələr də onun formalaşması üzrə strategiya və proqramlar qəbul etməyə başladılar [12]. Bilik iqtisadiyyatı qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın böhrandan sonrakı artım və inkişafını stimullaşdırır [13]. M.Porter iqtisadiyyatın 3 tipini ayırır: «İstehsalın amilləri ilə hərəkət edən iqtisadiyyat», «investisiyalarla hərəkət edən iqtisadiyyat», «innovasiyalarla hərəkət edən iqtisadiyyat» [14]. Sonuncu dünyanın inkişafının əsas vektorudur. Son 10-15 il ərzində inkişaf etmiş ölkələr «biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatı» yaratmağa başladılar. Yeni iqtisadiyyatda ölkələrin, regionların, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin əsas

rəqabət üstünlüyü mənbələrindən biri intellekt (Q.Bekkerə görə insan kapitalı) [15], yaradıcı və novator yenilikləridir (B.Korneyçuka görə kreativ kapital) [12]. İ.Soboleva dünya bazarında insan kapitalına görə milli iqtisadiyyatların rəqabətinin kəskin artdığını qeyd edir. Kvalifikasiyalı işçi qüvvəsini cəlb etmək və saxlamaq müasir şəraitdə bu və ya digər ölkənin [16] rəqabət qabiliyyətinin əsas açar amillərindən biridir. XXI əsrin yeni iqtisadiyyatında əsas mənbələri təyin edərkən insan kapitalını, bilik və kompetensiyanı götürürlər. Bu gün bilik istesalı inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının əsas artım mənbəyidir. ÜDM-də yüksək texnoloji sektorların payına görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin siyahısında Koreya Respublikası, İsveç, İsveçrə, Almaniya, Yaponiya, ABŞ və Rusiya öncül yerlərdədir. Bir sıra ölkələrdə bilik iqtisadiyyatı üzrə ümummilli sammitlər keçirilir.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, Rusiyada milli insan potensialının rəqabət qabiliyyətliliyinin saxlanma və bərpa perspektivləri bir çox hallarda ölkənin dəyişən realıq şərtlərində qloballaşmaya nə dərəcədə cavab verməsindən çox asılıdır. Rusiyada uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin edəcək yol «XXI əsrin çağırışlarına cavab»dır - dünya bilik və texnologiyalarının sürətli mənimsənilməsi və innovasiya istehsalının inkişafıdır [17].

1990-cı illərdə biliyin iqtisadi çevriliş və artımın hərəkətverici qüvvəyə çevrildiyi Finlandiyanın təcrübəsi buna parlaq nümunədir. Resursyönlü sənayedən yüksək texnologiyalara və İKT-yə sənaye keçidi buna parlaq misal ola bilər. Dünya iqtisadiyyatında bu cür nümunələr çox azdır. Fin bilik iqtisadiyyatının meydana gəlməsinin kökləri yüksək texnologiyaların ilk istifadəçisi kimi meşə sənayesi şirkətləri və maşınqayırma, elektrotexniki və İKT-sahələrinin müəssisələri arasında «istifadəçi-istehsalçı» əlaqələri ilə bağlıdır. Bu xarici təcrübə güclü xammal sektoruna malik Rusiya üçün də nümunə oldu. «Nokia» fin telekommunikasiya nəhəngi sözün hərfi mənasında «meşədən çıxdı». Finlandiya təcrübəsindən bilik iqtisadiyyatının təşəkkül dərsləri bunlardır:

Birinci dər. Özün üçün böhranı yeni imkanlara çevirməyi bacarmaq.

İkinci dərs. İKT-sənayenin dinamik inkişafı üçün meşə sənayesinin və ticarətin iflasının zəifləməsi şərtləri daxilində qloballaşmadan istifadə etmək.

Üçüncü dərs. İqtisadiyyatın baş vermiş dəyişikliklərə və açılmış imkanlara reaksiyasının cəldliyinin və çevikliyinin təmini. Finlandiyada çevik «elastik» iqtisadiyyatın açar anı təhsil sistemi oldu.

Dördüncü dərs. Gələcəyin proqnozu və Finlandiyanın vaxtında bilik iqtisadiyyatına keçidə hazırlığı. Sənayedən sonrakı global iqtisadiyyat müqayisəli üstünlüklərin əsasında rəqabətdən unikal məhsullara və proseslərə əsaslanan üstünlüklər əsasında rəqabətə keçir. Buna görə də iki amil xüsusilə mühümdür: insan kapitalı - əhəlinin bilik və vərdisləri və onlardan istifadə etmə bacarığı. «Bilik iqtisadiyyatı» özündən öncə formalaşmış aqrar və sənaye sektorlarının rolunu azaltmır və ya onları ləğv etmir. İnvestisiyalar mənbəyi, üçüncü sektorun işə salınma mexanizmi olan «bilik iqtisadiyyatı»nın bu iki sektorla qarşılıqlı təsirdə roluna diqqət etmək lazımdır.

Dünyada biliklərin istehsalı dəqiq lokallaşdırılmışdır, onların istehlakı isə müntəzəm paylanmışdır. Bilik istehsalının dünyada məşhur sayılan mərkəzləri – ABŞ-da Kaliforniya və Massaçusete ştatları, İngiltərədə Pksford və Kembirc universitet şəhərləri, Fransada Paris, Moskva, Sankt-Peterburq, Rusiyada Novosibirsk və Tomskdır. Potensialca güclü olan Rusiyaya biliklər iqtisadiyyatı yeni güc verir. N.Berdyayev deyir: «Rusiyanı kiçik işlərlə xilas etmək olmaz». Qloballaşma dövrünün ən mühüm dövlət məsələsi tamamilə inkişaf etdirilən «fəza iqtisadiyyatına» adekvat olacaqdır [18].

N.Delagin ortamüddətli dövr üçün rəqabət qabiliyyətliliyini təyin edən ən əhəmiyyətli amil kimi dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini hesab edir. O, bir çox sosial - mədəni, tarixi və hətta sadəcə şəxsi amillərdən asılıdır, idarəetmə sistemi kimi məhz əks etdirilir. Elə bir məsələ yoxdur ki, dövlət effektiv idarəetmə halında onu həll etmə bacarığına malik olmasın. Məhz effektiv idarəetmənin olması və ya olmaması milli inkişafın stratej amilidir [20]. Aşağı səviyyədə idarəetməni kökündən dəyişmək lazımdır. Dövlətin özü bilik iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühit

yaratmalıdır, təşkilati, hüquqi, iqtisadi, mədəni və hətta mental dəyişikliklər lazımdır. Burada İ.Soboleva ilə razılaşmamaq olmaz: «İnsan potensialının istehsalının mühüm sahələri – təhsil və tərbiyə, mədəniyyəət və fundamental elmdir. Buna görə də səmərəli inkişaf üçün onlar rəhbərlik, siyasi və hüquqi tənzimləmə və bazar vasitələrinin məhdud tətbiqi metodlarının onlara xas olan istifadəsini tələb edirlər [16]. Buna görə də bilik iqtisadiyyatında dövlət insanların həyatının keyfiyyətini yüksəltmək marağında cəmiyyəti innovativ məqsədlər üçün təşkil edərək inkişafın, biliklərin yığılması və istifadəsinin hərəkətverici qüvvəsi olmalıdır. Buna görə də dövlət məqsəd və prioritetləri təyin edir və biliyin, insan kapitalının və bütünlükdə cəmiyyətin biliklərə daxil olma infrastrukturunun effektiv istifadəsi üçün institutlar təşkil edir. Dünya iqtisadiyyatının lider ölkələri biliyi sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amili hesab edirlər, biliyin generasiyası, yayılması, ötürülməsi və istifadəsi üçün milli sistemlərin inkişafına, Elmin, Təhsilin və Milli innovasiya sisteminin inkişafına xüsusi diqqət edirlər [21, s. 476-516]. Biliyin mühüm resurs olduğu cəmiyyətin təşəkkülü hər bir şəxsin maksimal inkişafını tələb edir, iqtisadi tərəqqini ölkənin öz vətəndaşlarının fərdi kreativ nailiyyətlərindən asılı vəziyyətə salır. Nəticədə meydana çıxan sosial sistem bütün mövcud sistemlərdən daha dinamik olar ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrin qalan ölkələrdən qopmasını artırır və beləliklə də, inkişaf etmişlər sırasına keçid çox çətinləşir. 90-cı illərin ortalarında yeni iqtisadiyyatda 7 lider-ölkə dünya kompüter texnikasının 80,4%-nə malik idi, yüksək texnoloji istehsalın 90,5%-ni təmin edirdi və dünyada qeydiyyatdan keçmiş patentlərin 97%-ni nəzarətdə saxlayırdı (qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə verilmiş patentlərin 80%-i həmçinin sənayedən sonrakı dövrün vətəndaşlarına aid edilirdi).

Dövlətin istənilən iqtisadiyyatda ayrılmaz funksiyası bilavasitə qərarın qəbul edilməsidir. Yeni iqtisadiyyatın potensialından istifadə etmək üçün dövlət nə etməlidir? Dövlət yeni iqtisadiyyatın infrastrukturunun və institutların təşkili prosesinin stimullaşdırılmasına nə qədər hazırdır? Məsələn, əgər inkişaf etmiş ölkələrdə əmək resurslarının 25%-i elm və yüksək texnologiyalar sferasında məşğuldur. ABŞ-da əhəlinin 8% -i ÜDM-in 20%-dən çoxunu təşkil edir, ölkə isə

elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələrinə (ETTKİ) ümumdünya məsrəflərinin 40%-ə qədərini xərcləyir, işləyənlərin 66%- yaxını isə bu gün ali və ya natamam ali təhsil alanlardır. Bu göstəricilər Rusiyanın özündə son illər üçün belədir: əhali — təqribən dünya əhalisinin 2,5% -i, ÜDM — dünya ÜDM-nin 2,5%-i, ETTKİ –yə məsrəflər isə dünya göstəricisinin 1% -ni təşkil edir. [13, 16, 17, 21, 22].

Dövlətin iqtisadi inkişafda rolu – konseptual elmi diskussiyaların və müxtəlif praktikanın ən gərgin sahəsidir. Dövlət tərəfindən birbaşa və ya dolayısı ilə iqtisadi funksiyaların yerinə yetirilməsinin keyfiyyəti vətəndaşların həyat keyfiyyətinə fokuslanmış sosial və iqtisadi inkişafını təyin edir. Bazar iqtisadiyyatında dövlət bazarın natamamlığını hamarlamalı və ictimai rifahın maksimallaşdırılmasını təmin etməlidir. Bazar mühitində dövlətin rolu heç azalmır. Bundan başqa, dövlət daha incə tənzimləyici kimi çıxış edir. Dövlət insana xidmət edir. Dövlət ümidlərin həyata keçmə alətidir. Dövlət başqa cür ola da bilməz.

ABŞ-da özəl innovasiya firmaları və hakimiyyət orqanları arasında sıx əlaqəni əks etdirən «yarımdövlət iqtisadiyyatı» (semipublic) kimi xüsusi termindən istifadə olunur. Buna nümunə olaraq dövlətin birbaşa və ya dolayısı ilə dəstəyi hesabına formalaşan «Silikon vadisi» ola bilər.

Yeni iqtisadiyyatda iqtisadi artım yeni keyfiyyət kəsb edir, burada ən böyük səmərəli yığım norması insanların şəxsi vərdislərinin inkişafıdır, ən sərfəli investisiya isə insana, onun biliyinə və istedadına qoyulan investisiyalardır. «İnsan kapitalı» faktorunun ayrılması iqtisadi artımın prinsipcə mühüm mənbəyini identifikasiya etməyə və təhsilin, elmin və səhiyyənin iqtisadi rolunu düzgün təyin etməyə imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, insan kapitalına olan investisiyadan alınan gəlirin norması zavod və təchizata qoyulan investisiyadan alınan gəlirin normasından 2 dəfə çoxdur [23]. Mülkiyyət sahiblərinin zəifliyi bu cür investisiyaların prioritetliyini anlamağa imkan vermir: investisiya qoyuluşu baxımından inkişafda onlara insan deyil, digər istiqamətlər yaxındır. Abalkin L.İ. doğru qeyd edir ki, «iqtisadiyyatın bacarığı və insan kapitalının, texnoloji, iqtisadi, sosial, sosimədəni və digər çevrilmələrin inkişafına yönəlmiş cəmiyyət inkişafın mühüm meyarı kimi qərarlaşır»

[19]. Biliyin yaradılması və istifadəsi dövlət tərəfindən arzu olunan sosial məcraya, insan potensialının inkişaf məcrasına yönəldilməlidir. Əgər bu proses ümumi dəyərlərə söykənməzsə, onda şəxsi maraqlara və ya konkret bazar və siyasi maraqlara yönəlmiş biliklərin gücləndirilmiş təsiri altında xüsusi sosial kontekst formalaşacaq. Bu, dünyada bütün insanların həyat keyfiyyəti baxımından səmərəli olmaya bilər. Biliklərə əsaslanan global cəmiyyətin formalaşması üzrə bu tip cəmiyyətin əxlaqi dəyərlərinə, onun məqsədlərinə toxunan suallar ortaya çıxır.

BMT ekspertləri komitəsinin fikrincə, bilik iqtisadiyyatının inkişafı üzrə «biliklərin inkişafında hərəkətverici qüvvə kimi... dövlətin rolunun dəqiqləşdirilməsi və dövlət idarəetməsi çərçivəsində innovasiyaların dəstəklənməsi və təşviq olunması üçün gələcək işləri aparmaq lazımdır» [20]. Biliklərlə idarəetmə institutlarının formalaşmasında dövlətin istisna rolu vardır. Dövlətin biliklərin yığılmasının idarə olunması üzrə fəaliyyət sferasına infrastrukturun inkişafı, dövlət siyasətinin formalaşması, ETTKI-yə və təhsilə qoyulan vəsaitlər daxildir.

Yüksək mobil istehsal amillərinə malik müasir iqtisadiyyatda insan kapitalının keyfiyyəti hal-hazırda və yaxın gələcəkdə ölkənin rəqabət qabiliyyətini təyin edəcək. Müasir planetar inkişafın trendləri müntəzəm surətdə dövlətin bilik iqtisadiyyatında integrasiya olunmuş funksiyalarının yaranma zərurətini doğurdu. Dövlətin rolu yalnız insan kapitalına qoyulan investisiyaların səmərəli istifadə mexanizminin işlənilməsinə gətirmir. Bilik iqtisadiyyatında dövlətin rolu: «Mane olmadan şərait yaratmaq»dan ibarətdir.

II FƏSİL. İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

2.1 İnformasiya-telekommunikasiya infrastrukturu

Rabitə infrastrukturu sosial-iqtisadi inkişafın mühüm resurslarından biridir. Ölkənin bütün ərazisində müasir rabitə xidmətlərinin əlçataqlılığı iqtisadi artımın templərini, əhəlinin həyatının keyfiyyətini, dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini, hüquq qaydalarının mühafizəsini və milli təhlükəsizliyin təminini təyin edir. İKT və informasiya infrastrukturu məhsul və xidmətlərin, yeni kəşf və ixtiraların, biznes-modellərin təşkilinə şərait yaradır, bütünlükdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəldərək biznesin təşkilinin fundamental şəkildə yenidən qurulmasında elmi-texnoloji açar rolunu oynayır.

Genişzolaqlı İnternet və İKT-nin genişlənməsi iqtisadiyyatın bir çox sahələrində, xüsusilə də xidmətlər sferasında rəqabət qabiliyyətliliyinin və əməyin məhsuldarlığının artımına təsir göstərməklə iqtisadiyyatın struktur dəyişmələrində mühüm rola malikdir. Qloballaşma şərtləri daxilində İKT əsasında təqdim olunan xidmətlər iqtisadi artımın sürətlənməsinə öz töhfəsini vermişdir, dünya üzrə bütün resurslardan daha optimal istifadə etməyə, bazarların genişlənməsi hesabına əmək məhsuldarlığının və artan rəqabətin təzyiqi altında biznesin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaratmışdır. Xidmətlər sferasında onların böyük əksəriyyətinin çatdırılması, genişlənməsi və koordinasiya şəbəkələr vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da, bütünlükdə gəlirliliyin artırılmasına kömək edir, eləcə də peşələrin funksiyalarının dəyişilməsinə təsir edir.

İKT-nin genişlənməsinin müxtəlif təsir aspektlərini ümumiləşdirərək təsdiq etmək olar ki, genişzolaqlı şəbəkələrin buraxıcılıq qabiliyyətinin inkişaf sürətinin iqtisadiyyatda struktur irəliləmələrinə təsirinin asılılığı və yeni sektorların meydana gəlməsi tədqiq olunur [24]. Texnologiyaya və infrastrukturun təşkilinə qoyulmuş

investisiyalardan birbaşa səmərə, şirkətlərin innovasiyalı inkişafından dolayı ilə səmərə alınır.

İKT-nin və şəbəkələrin istifadəsindən alınan iqtisadi səmərənin qiymətləndirilməsinin tədqiqində onların həcmnin [25] dəqiqliklə hesablanmasında mürəkkəbliklər ortaya çıxır. Bu da onunla əlaqədardır ki, birincisi, onların təsiri – yeni səmərədir və statistika onları dərinliyinə qədər əks etdirmir və ikincisi, bu texnologiyalar çox sürətlə inkişaf edir, ona görə də hesablamalar texnologiyaların potensial imkanını iqtisadi inkişafın amili kimi nəzərdə tutur. Tədqiqatlar göstərir ki, məhsuldarlığın ən böyük səmərə artımı İKT-nin istehsalında (məsələn, proqram təminatının və ya təchiztının təşkili üzrə sektorlarda) deyil, İKT-nin istifadəsi zamanı (şirkətlərin global şəbəkəyə inteqrasiyası və öz biznes-modelində proqram təminatının imkanlarından istifadə zamanı) baş verir.

İKT-dən istifadə etməklə biznes-proseslərin yenidən təşkili və şəbəkələr gəlirin artmasında əsas rol oynayır. Genişzolaqlı və simsiz şəbəkələrin inkişafı yalnız səmərəliliyin artmasını deyil, həmçinin biznes-proseslərin həyata keçirilməsinin mobilliyinin artmasını təmin edir. İnformasiya infrastrukturunun inkişafı şirkətin əməkdaşlarının iş qrafikini daha çevik etməyə imkan verir, həm də bu işi istənilən yerdən (ofisdən, evdən, avtomobildən və ya dünyanın istənilən nöqtəsindən simsiz şəbəkədən istifadə etməklə) yerinə yetirməyə və bunun da nəticəsində nəhəng şəhərlərin əhalisinin işi üçün imkanların yaxşılaşdırılmasına imkan verir. Bütün bu effektlər məşğul insanların rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verir ki, bu da, İKT-nin yayılmasından asılı sinergetik effektin yaranmasını təmin edir.

Genişzolaqlı şəbəkələr istehlakçılar üçün lazımi məhsul haqqında, məhsulların qiymətlərinin müqayisəli təhlilinin aparılması və məhsulun optimal tədarükçüsünün axtarışının asanlaşdırılması hesabına müəyyən imkanlar yaradır ki, bu da biznes-proseslərdə kastomizasiya (customisation – məhsulun haqırlanması və ya sazlanması və sifarişçinin tələbləri üzrə məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması) adlanan ilkin şərtləri təmin edir. Bir yerdə götürülmüş bütün bunlar qiymətqoymanın zəif dinamikasına təsirini göstərir.

Genişzolaqlı şəbəkələr innovasiyalar sahəsində fərdi sahibkarların rolunu gücləndirir. Şəbəkələr orta və kiçik biznes firmalarına nəhəng korporasiyalarla birlikdə və ya rəqabətdə əvvəllər əlçatar olmayan xidmətləri təklif edərək və ya alaraq bazarların diapazonunu genişləndirmək imkanı verir.

İKT-nin imkanlarından geniş istifadənin və şəbəkələrin ev şəraitində də istifadəçilər üçün bir sıra faydası vardır. Aydındır ki, istənilən evdə işləməyə imkan verən firma (bu da, «çevik iş qrafiki» yaratma və daha optimal formada iş saatlarını istifadə etmə imkanı verir) öz istehsal yubanmalarının struktur parametrlərinə aktiv təsir göstərir. Digər imkanlara on-layn təhsil, on-layn iş və yaşayış yeri axtarışı da aiddir. İnternet mağazaya on-layn daxil olma və evdən öz bank hesabları ilə idarəetmə də daxil olmaqla, yeni istehlak xidmətlərinə də geniş diapazonlar açır [26].

Amerikan analitikləri – Con Alenman və P.Rappoport tərəfindən aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, elektron ticarət, faktiki olaraq hətta məhsulun assortimentinin genişlənmə şərti daxilində pərakəndə satış həcmələrinin çətin arta biləcəyi adi «mağaza» ticarətini əvəz edə bilər [27]. Artıq genişzolaqlı şəbəkədən asılı olan «elektron mağaza»ların xidmətlərinə müraciət işgüzar aktivliyi artırır, elektron satışın həcmələrinə müsbət təsir göstərir [28].

Belə bir fərziyyə də vardır ki, kommunikasiyanın aşağı dəyəri biznesin digər sferalarına yaxşı təsir göstərir, əlaqələri genişləndirir, işin aparılması üçün məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldırır və insan faktorunun əhəmiyyətini azaldır. Bu fərziyyəyə inanmaq çətindir, çünki kommunikasiya və məşğulluq arasındakı bilavasitə əlaqənin xeyrinə heç bir sübut yoxdur. Eyni zamanda interaktiv televizor və ya kompüter şəbəkələrinin köməyiylə məhsulların alınması kimi yeni informasiya xidmətlərinin inkişafı ənənəvi sahələrdə məşğulluğun azalmasına gətirib çıxara bilər.

İKT-nin genişlənməsi onun nüfuzetmə tendensiyaları və bütün sahələrə - sənayeyə, xidmətlər sferasına, dövlət idarəçiliyinə, təhsilə və s. yüksək tətbiq olunma sürəti ilə xarakterizə olunur. Onlar insanların adi həyatına da öz təsirini göstərir. Bu cür miqyaslı təsirlə yanaşı iqtisadi artımın yüksək templərini gözləmək olardı. Lakin əslində İKT-nin təsiri onların sosial qəbul oluna bilməsindən, İKT potensialının tam

reallaşdırılması üçün aparılacaq biznesin yenidən təşkili, dövlətlə özəl sektorun qarşılıqlı münasibətlərinin yenidən qiymətləndirilməsi, işin yeni növünün və yeni tənzimləmə mexanizmlərinin təşkili kimi struktur və institusional dəyişikliklərdən asılıdır. Amma bu və ya digər institusional dəyişikliklər xeyli dərəcədə elmi-texniki tərəqqinin templərindən geri qalır.

Beləliklə, İKT-nin İnternet və lokal şəbəkələr vasitəsilə həyatımızın bütün sahələrinə, iqtisadiyyatın sahələrinə və biznes-proseslərə daha çox yayılması onların keyfiyyətini və dinamikliyini yüksəltməklə iqtisadiyyata öz təhfəsini verir və iqtisadiyyatda getdikcə böyük irəliləmələrə səbəb olur [29].

«Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına dövlət qayğısı, İKT-nin sürətli inkişafı, onun xalqımızın rifahına xidmət edən aparıcı amilə çevrilməsi ölkəmizin gələcək perspektivlərinə hesablanmış siyasətin tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 17 fevral tarixli 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012)»nın və onun icrası ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrdə, iqtisadiyyatda, biznes fəaliyyətində, gündəlik həyatda İKT-nin imkanlarından istifadə səviyyəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Ölkədə ən son texnoloji yeniliklər tətbiq edilmiş, İnternetə simli, simsiz, mobil texnologiyalarla çıxış imkanları yaradılmışdır. Bunun sayəsində əhəlinin 75 faizi internet, onların 65 faizi isə genişzolaqlı internet istifadəçisinə çevrilmişdir. Evlərdə, iş yerlərində istifadə edilən kompüterlərin sayı artmışdır. Mobil sektor sürətlə inkişaf etmiş, 3G və 4G xidmətləri tətbiq olunmuşdur. İlk telekommunikasiya peyki «Azerspace-1» və yer səthinin müşahidə peyki «Azersky» orbitə çıxarılmış və bununla da Azərbaycan kosmik ölkələr sırasına qoşulmuşdur. İKT üzrə yüksəkixtisaslı kadr hazırlığı genişləndirilmiş, «elektron

hökumət» üzrə genişmiqyaslı layihələr həyata keçirilmiş və cəmiyyət üçün vacib olan elektron xidmətlər təşkil edilmişdir»³.

Ölkəmizdə milli informasiya infrastrukturunun inkişafında məhz məqsədi insanların biliklər cəmiyyətinə integrasiyasını sürətləndirmə siyasətindən ibarət olan dövlət cəmiyyətin müxtəlif subyektlərinin fəaliyyətinin koordinatoru rolunu oynamalıdır. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərinə monopolizmlə mübarizə, kütləvi informasiya vasitələrində mülkiyyətin cəmlənməsinə nəzarət, bütün əhali üçün informasiyaya və informasiya resurslarına daxil olma hüququnun təmini, informasiyanın texnoloji yayılma mühitindən asılı olmayaraq söz azadlığına riayət olunması, yeni şəraitdə şəxsiyyətin və cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin təmini kimi məsələlər rəqabətin təşviq olunmasına aiddir.

2.2 İnsan resurslarının hazırlanması və inkişafı

Rəqəmsal texnologiyalar insanlar arasındakı qarşılıqlı təsirdə vasitəçi funksiyasını icra edirlər. Bu qarşılıqlı təsir yalnız mətnlərin deyil, vizual olaraq ideyalarla ifadə olunmuş sxemlərin mübadiləsi ilə əlaqədardır. Əgər insanın potensial həmsöhbətinə ünvanlanmış təklifi onun həmsöhbəti üçün mənə və əhəmiyyət kəsb edərsə, onun dünyada digər insanla bilavasitə əlaqə imkanı yaranır. Karl Marksın belə bir məşhur ifadəsi vardır: «İnsan ictimai münasibətlərin məcmusudur». Rus filosofu A.A.Zinovyev buna əlavə etmişdir: «İnsan daşıya biləcəyi ictimai münasibətlərin məcmusudur». Əgər mənasız kommunikativ-rəqəmsal ünsiyyət əhəmiyyətli və formulə edilmiş problemlərin həllərinin axtarışı ətrafında həyata keçirilməzsə, o dözülməz ola bilər.

³ <http://www.mincom.gov.az/qanunvericilik/dovlet-proqramlari/#> Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı

Müasir dünyanın mühüm resursları intellekt və maliyyədir. Onlar coğrafi sərhədlər bilmir və asanlıqla virtual fəzada yerini dəyişə bilər. Rəqəmsal platformalar intellektin və maliyyənin lokal sahiblərini global şəbəkəyə daxil etmə yolu ilə səmərəli şəkildə fəzanı nəzarət etməyə imkan verir. Bu, ərazidə insanların həyatını pozmaq üzrə qarşısıalınmaz qloballaşmanın yeni durumunun ideologiyasıdır. Çox zaman belə düşünülür ki, rəqəmsal sistemlər insan intellektinin əvəzedicisidir. Lakin bu, tamamilə belə deyil. Sübut edilmişdir ki, maliyyə sferasında müqavilələrin bağlanması rəqəmsal modellərlə əvəzlənə bilməz. Rəqəmsal modellər müqavilənin işlənilməsində anlaşma və kommunikasiya dəstəyi vasitəsi, həmçinin razılaşmanın qeydiyyat vasitəsi ola bilər, lakin insanı əvəz edən avtomatlaşmanın yeni tipi ola bilməz.

Məlumdur ki, istənilən müəssisənin fəaliyyəti iki tərkib hissəsinə - fiziki kapitalla və insan kapitalına, yəni tələb olunan professional bilik və bacarıqlara malik insan resurslarına əsaslanır.

Milli və beynəlxalq tendensiyaaların göstərdiyi kimi, müasir elmi-texniki tərəqqi sənayedən sonrakı cəmiyyətdə insan resurslarının yüksək əhəmiyyətliyinə diqqəti artırır. «Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış»⁴ inkişaf Konsepsiyası⁴ ölkə rəhbərliyinin milli iqtisadiyyatın ümumi rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üzrə böyük planlarının həyata keçmə yollarını və üsullarını təyin edir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün istiqamət insan resurslarına, milli intellektual əsasla yönləndirilmişdir.

Təşkilatların müasir idarəetmə metodları personala açar qismində baxır, bunun da nəticəsində qalan resursların səmərəliliyi təyin olunur. Dünya şirkətlərinin təcrübəsi sübut edir ki, kadr hazırlığına investisiya qoymaqla və öz işçilərinin karyera idarəetmə şəraitini yaxşılaşdırmaqla, onların peşəkarlığını və yaradıcı potensialını inkişaf etdirməklə firma sənayenin genişləndirilməsinə və modernləşdirilməsinə sərf edilən vəsaitdən alınan səmərədən daha böyük səmərə əldə etmiş olur [30].

⁴ http://www.president.az/files/future_az.pdf

Peşə hazırlığı mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Əhəmiyyətli dərəcədə peşə hazırlığının səviyyəsi yalnız Azərbaycan reallıqları ilə deyil, eyni zamanda sənayedən sonrakı cəmiyyətdəki global dəyişikliklərlə tənzimlənir. Nəzər salaq ki, milli bazar üçün hazırlıqlı mütəxəssislərin olmaması təşkilatın idarəetmə sistemində:

- İstehsal olunan məhsulun və təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyətinin və səviyyəsinin aşağı olmasına;
- kvalifikasiyalı işçilərin həddindən artıq yüklənməsinə (bunun da nəticəsində öz fəaliyyət istiqamətlərini itirməsinə);
- təhsilə və kvalifikasiyanın artırılmasına zamanın kifayət etməməsinə;
- işçilərin peşəkarlıqğının «yanmasına»;
- təşkiatın müştəri və işçilərinin itirilməsinə (bu halda işçilərə və onların əmək fəaliyyətinə zəruri diqqət edilə edilə bilmir)

və digər yeni problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bundan başqa, ölkə iqtisadçıları tərəfindən dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, insan resurslarının hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təhsil sisteminin, elm və mədəniyyətin inkişafından başlamaq lazımdır. Məhz bu baxımdan «Konsepsiya çərçivəsində nəzərdə tutulmuş hədəflərə çatmaq baxımından institusional potensialın gücləndirilməsi özündə üç əsas istiqaməti - dövlət sektorunda insan resurslarının inkişafını, «elektron hökumət» fəaliyyətinin genişləndirilməsini və institusional islahatların davam etdirilməsi»ni⁵ ehtiva edəcəkdir.

Lakin bu faktın özü də həm peşə məktəblərində və eləcə də, ölkənin təhsil sistemində bir sıra problemlərləri aşkar edir ki, bunlar da bazar mexanizmlərinin tətbiqi ilə (büdcə yerlərinin az olması, təhsilin pullı olması və s.) əlaqədardır. Bununla bağlı ali təhsil vətəndaşların əksəriyyəti üçün əlçatar olmur, keyfiyyətin aşağı düşməsinə və bəzən deqradasiyaya gətirib çıxarır.

Digər bir mühüm problem insan resurslarının mövcud təlimi sistemində - yüksək texnoloji sənayenin və ali məktəbin fərdiləşməsidir, belə ki, bugünkü tələbələrin

⁵ http://www.president.az/files/future_az.pdf

əksər hissəsi öz gələcəklərini ali məktəblərdə aldıkları sənətlə «bağlamırlar». Əmək bazarında iş verənlərlə və iş axtaranlar arasında əhəmiyyətli uyğunsuzluqlar müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, iş verənlər yalnız yüksək kvalifikasiyalı işçiləri qəbul etməkdə maraqlıdırlar, bu halda işçini ağır əmək şəraiti və aşağı əmək haqqı gözləyir. İş axtaranlar isə tamamilə ikimənalı hazırlığa malik olaraq özlərini daha yüksək qiymətləndirir [31].

Bu deyilənlərdən belə nəticə alınır ki, insan resurslarına qoyulan tələbatdan çıxış edərək əmək iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində personalın ənənəvi idarəetmə prinsipləri az səmərə verir. Buna görə də əməyin idarə olunma sistemində iqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsinə daha uyğun olan islahatlar keçirilməlidir.

Birincisi, biznesin orta peşə və ali təhsil müəssisələrinin və biznesin integrasiyasının innovasiya sistemlərinin təşkili zəruridir. Hal-hazırda ali məktəb proqramları sənayenin təşkilinin real tələblərinə cavab vermirlər, gələcək mütəxəssislərin niyyətləri ilə təşkilatların nümayəndələrinin gözləntiləri arasında ziddiyyət mövcuddur.

İkincisi, sənaye spesifikasiyasını nəzərə alan personalın seçimi üzrə infrastrukturun formalaşmasını həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Bir çox hallarda internet saytları və kadr agentlikləri praktikada səmərəli işə düzəltmə üçün zəruri şərtləri yaratmaq imkanında deyil.

Üçüncüsü, mütəxəssisin zəruri kompetensiyalarının siyahısını özündə saxlayan professional standartlar sistemi təşkil olunmalıdır. Bu tədbir işçilərin attestasiyasının aparılmasını və karyera planlaşdırmasını, kvalifikasiyanın yüksəldilməsi proqramlarının prioritetlərinin təyini və yenidən peşə hazırlığını daha çox asanlaşdırır.

Dördüncüsü, istehsal fəaliyyətindən ayrılmadan işçilərin ixtisaslaşmasının yüksəldilməsi və yeni biliklər alması üçün müəssisələrdə işin təşkili həyata keçirilməlidir.

Bunlarla yanaşı, işçilərin sosial dəstəklənməsi sisteminin inkişafı, işçi əməyinin və motivasiya tədbirlərinin təbliğatı zəruridir.

Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində dünyanın aparıcı şirkətlərinin tətbiq etdiyi HR-menecmentə yanaşmanın ən səmərəli metodlarını qeyd edək.

1. HR-də «Big Data» texnologiyası. Verilənlərin böyük massivlərinin təhlili HR-xidmətə müəssisənin strategiyası ilə insan resurslarının idarə olunmasını daha səmərəli uyğunlaşdırmağa imkan verir, həmçinin tələb olunan təşkilatın mütəxəssislərinin axtarışını asanlaşdırır [32].
2. Marketing alətlərindən istifadənin gücləndirilməsi. Bu gün HR-brend şirkətləri təşkilatın yolunu daha layiqli nümayəndələrə tanıtmaya cəhd edirlər.
3. İnsan resurslarını idarə olunmasına fərdiləşdirilmiş yanaşma. İnnovasiyaların inkişafı şəraitində HR-xidmətinin mütəxəssisi hər bir işçini kollektivin bir hissəsi kimi deyil, yalnız bacarığı, vərdiş və istedadı olan konkret işçisi kimi görməlidir. İşçinin güclü tərəfləri və maraqları da nəzərə alınmaqla fərdi motivasiyanın seçiminə daha çox diqqət yetirilir.
4. HR-xidmət dəyişikliklər zonası kimi. HR-xidmət dəyişikliklərin aktiv inisiatoru rolunda çıxış etməli və hansı işçinin hansı kvalifikasiya ilə təşkilata lazım olduğunu bilməlidir.
5. HR-mütəxəssisin öz şəxsləndirilmiş brendinin təşkili. Öz ixtisasını yaxşı bilən arzu olunan nail ola bilər. HR-mütəxəssisə onlayn tədbirlərdə iştirak etmək, real hadisələrə bilavasitə maraq göstərmək, öz bloqunda bazar və sahə nümayəndələri ilə mövcud biliklərini paylaşmaq zəruridir. Bu imkanlardan bacarıqla istifadə etmək – gələcəkdə maraqlı tədqiqatçılar auditoriyasının alınması üçün yaxşı üsuldur [32].

Personalın öyrədilməsində rəhbərliyin əsas vəzifələri bunlardır:

1. İşçinin fəaliyyətini qiymətləndirmə əsasında onun hansı biliklərə sahib olmasını təyin etməklə onun gələcək təliminin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;
2. təlim müddətinin təyini;

3. onun təlimdən sonrakı fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün işçiyə alınmış biliklərdən istifadə olunmasında köməklik göstərilməsi.

Personalın inkişafının əsas metodları bunlardır:

1. Yeni işə götürülmüş işçilərin işlə və mövcud problemlərlə tanışlığı;
2. keyfiyyət qrupunun və ya dərnəyinin təşkili;
3. işçilərin mövcud problemlərin və ya konkret halların təhlilinə cəlb olunması və onların aradan qaldırılması üçün uyğun layihələrin təşkili;
4. praktik situasiyaların tədqiqi;
5. personalın inkişaf etdirilməsi məqsədilə məntiqi düşünmə və qrupda işləmə bacarıq və vərdislərinin aşılması;
6. distant və fərdi təlim, məsləhət;
7. digər müəssisə və ya bölmələrin təcrübəsi ilə tanışlıq;
8. məlumat, məruzə və xülasələrin hazırlanması;
9. instruksiya və metodiki göstərişlərlə tanışlıq;
10. işçi prosedur və standartların işlənilməsi;
11. «işgüzar oyunlar»ın aparılması;
12. öz-özünə təhsil və staj artırma.

Kvalifikasiyalı işçi kadrların formalaşmasının səmərəliliyi ilk baxışdan hər zaman məlum olmasa da, onun insan resurslarının inkişafına töhfəsi özünü doğrultmuşdur, belə ki, müasir bazar şərtləri daxilində onlar şirkətin rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən mühüm alətlərdən biridir. Bundan başqa, insan resursları qiymətli istehsal informasiyasının daşıyıcılarıdır, bunların hesabına təşkilatın fəaliyyətinin koordinasiyasına və dinamik inkişafına nail olunur.

Müasir mərhələdə dövlətin iqtisadi siyasəti insan resurslarının əməli inkişafına, həmçinin onların potensialının intensiv inkişafına və tam üzə çıxarılmasına yönəlmişdir. Yalnız yaradıcı, inisiativli və öz işinin yüksək motivasiyalı professionalları iqtisadiyyatın rəqabətli inkişafının müasir məsələlərini həll edə bilirlər.

2.3 Şəbəkə iqtisadiyyatının formalaşması və dayanıqlılığı

Müasir dövrdə İKT müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatında geniş istifadə olunur. Bu, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq imkanı verir, həmçinin stabil iqtisadi artımın təminatına yardım edir.

Bu gün qlobal informasiya şəbəkəsinin sürətli artımı, əhalinin geniş təbəqələrinin kompüter savadlılığının səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni rabitə vasitələrinin, telekommunikasiyaların və kompüter texnikasının yayılması, həmçinin elektron şəbəkələr vasitəsilə informasiyanın yüksək səmərəli mübadilə metodlarının aktiv istifadəsi müşahidə olunur. Bütün bunlar dövlət, ev təsərrüfatı və təsərrüfat subyektləri arasındakı qarşılıqlı informasiya təsirinin daha intensiv və keyfiyyətli olmasından irəli gəlir. Qlobal İnternet şəbəkəsinin yaranması və sürətli inkişafı insanlar arasında qarşılıqlı informasiya təsirlərini tamamilə dəyişmişdir, bu da öz növbəsində iqtisadiyyat da daxil olmaqla cəmiyyətin institusional strukturunda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Müasir dövrdə «virtuallıq» anlayışı müxtəlif sferaların mütəxəssisləri - jurnalistlərdən və siyasətçilərdən iqtisadçılara və filosoflara qədər hər kəs tərəfindən aktiv istifadə olunur. Şəbəkə iqtisadi münasibətləri inkişaf edərək müasir cəmiyyətdə bir sıra təsərrüfat fəaliyyətlərinin ümumdünya İnternet-kompüter şəbəkəsinin virtual fəzasına köçürülməsi vasitəsilə öz mövqelərini gücləndirirlər. Hal - hazırda İnternet-texnologiyaların təsiri altında cəmiyyətdə gedən iqtisadi proseslər mütəxəssislərin daha çox diqqətini cəlb edir. Baxmayaraq ki, İnternet iqtisadiyyatı sferası və ona təsir edən innovasiya mexanizmlərinin böyük payı nisbətən az öyrənilmişdir, müasir dövrdə artıq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif tərəflərinə, xüsusilə də iqtisadiyyata İnternet texnologiyalarının təsirinin spesifikliyini əks etdirən əsas xarakteristikaları formulə etmək cəhdləri olmuşdur.

Hal - hazırda «şəbəkə iqtisadiyyatı» termini daha çox istifadə olunur, belə ki, bu termin elmi ədəbiyyatda çox geniş yayılmışdır və baxılan sosial-iqtisadi prosesləri kifayət qədər tam əks etdirir.

Şəbəkə iqtisadiyyatı Internet şəbəkəsinin və İKT-nin geniş miqyaslı tətbiqi əsasında cəmiyyətin yüksək informasişlaşdırma səviyyəsinə malik iqtisadi fəaliyyətinin təşkili formasıdır.

Bir sıra mütəxəssislərin işlərində şəbəkə iqtisadiyyatına, əsasən, informasiya texnologiyalarının inkişafı kontekstində baxılır. Bunlar mövcud sosial-iqtisadi sistemlərin təkamülünü, idarəetmənin qeyri-bazar mexanizmlərinin və təşkilati şəbəkə strukturlarının inkişafını müəyyənləşdirir [33].

Hal-hazırda şəbəkə iqtisadiyyatının praktiki inkişafı onun nəzərə işlənilmələrini qabaqlayır. Bu termin indiyə kimi alimlər arasında müxtəlif cür şərh edilir. Xüsusi iqtisadi ədəbiyyatda fəaliyyətin yeni metod və vasitələrə əsaslanan şəbəkə formasının inkişaf problemlərinin müxtəlif aspektləri tədqiq olunmamışdır. Xüsusi halda, təsərrüfatçılığın elektron-şəbəkə formasının Azərbaycan iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sektorlarının inkişafına təsir dərəcəsi haqqında məsələ açıq qalmışdır. Fəaliyyətin şəbəkə formasının inkişafdan geri qalmamasının aradan qaldırılması üçün nə etmək lazımdır, hansı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır məsələləri öyrənilməlidir.

Elektron kommersiya şəbəkə iqtisadiyyatı şəraitində əsas təsərrüfat aktivliyi sahələrindən biridir. Bir qayda olaraq bu termin qlobal informasiya şəbəkəsi olan İnternetdə kommersiya fəaliyyətini xarakterizə edərkən tətbiq olunur. Fəaliyyətin bu növü tədarükün aparılması, satışın təşkili, xidmətin yerinə yetirilməsi və kompüter şəbəkələri vasitəsilə marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün imkan yaradır. Xarici ölkələrdə bu fəaliyyət, əsasən, ticarətin əvvəllər mövcud olmuş növlərinin əvəz olunması vasitəsilə inkişaf edirdi. Məsələn, məhsulların çap kataloqları informasiya Veb-saytları tərəfindən sıxışdırıldı, sifarişlərin nəşriyyat blankları öz yerini elektron poçt göndərişlərinə və onların elektron formalarına verdi, çeklərin əvəzinə müasir ödəmə sistemləri fəaliyyət göstərməyə başladı və s.

İnternet - texnologiyalar məhsulların irəliləməsi mərhələlərini təqib edərək maddi obyektlərin ənənəvi çatdırılmasında müəyyən paya malik oldular. ABŞ-da 1998-ci ildə Klinton-QOR «Elektron kommersiyanın strukturunun əsasları» məruzəsində ənənəvi biznesin aparılması prosesinin ümummilli miqyasının elektron kommersiya sferasına köçürülməsini təsdiq etdi [34].

Bir çox ölkələr bu yola çoxdan keçmişlər. Bu gün Cənubi Koreya, Finlandiya, Kanada, Yaponiya, Daniya və İsveçdə bu təcrübə vardır. Belə bir müqayisə aparsaq, görürük ki, adı sadalanan ölkələrdə ÜDM-də İKT-nin payı 12%-dən çox, Rusiyada 2% təşkil edir. Almaniya, Norveç, İslandiya, ABŞ və Malayziya kimi ölkələrdə iqtisadiyyatın informasişlaşdırılmasının səviyyəsi 89%-dən yüksəkdir.

Bu və ya digər ictimai hadisələr kimi ölkənin iqtisadi həyatının virtuallaşdırılmasının yaranması müsbət və mənfi keyfiyyətlərə malikdir. İqtisadiyyatın virtuallaşdırılmasının müsbət xarakteristikalarına İnternet-texnologiyaların yayılması, biznesin kompüterləşdirilməsi, elmi araşdırmalarda İnternetdən istifadə, mədəni dəyərlərin mübadiləsinin mümkünlüyü aiddir. Bunlar bizim ölkəmiz üçün mühüm rol oynayır, onların gələcək mənimsənilməsinin sürətləndirilməsini tələb edir. Bununla yanaşı, ictimai-siyasi həyatın, məsələn, xalq təsərrüfatı kompleksinin ayrı-ayrı tərkib hissələri arasındakı uyğunsuzluğun, xüsusi halda iqtisadiyyatın real sektoru və maliyyə bazarı arasındakı uyğunsuzluğun virtuallaşdırılmasının mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, şəbəkə iqtisadiyyatının inkişaf etmiş infrastrukturunun olmaması o deməkdir ki, ölkədə geniş miqyaslı şəbəkə kommersiya fəaliyyətinin inkişafı üçün elektron iqtisadiyyat sferasına daxil olmuş təsərrüfat münasibətləri subyektlərinin hər hansı böhranlı kütləsinin yığılması vacibdir. Şəbəkə iqtisadiyyatı münasibətlərinin gələcək inkişafının mümkün ssenarisi aşağıdakı kimi ola bilər:

Şəbəkə iqtisadiyyatının milli modelinin təşkili. Bu konsepsiya daxili bazarda məhsul və xidmətlərin reallaşmasına əsaslanıb. Bu modelin tərkib hissələri daxili satış bazarına yönəlmiş biznes, kompüter kommersiyası, yeni mətbuat texnologiyaları və elektron kommersiya sahəsində İnternet şirkətləridir.

Bu model çərçivəsində firmalar bir sıra rəqabət üstünlüklərinə malikdirlər. Bunlara bu sahədə milli spesifikasiyaya malik olma aiddir. İlk texnoloji platformaların hududlarından kənarda xarici informasiya məhsullarının əksər hallarda ciddi satışqabağı emala ehtiyacı olur, bəzi hallarda isə istehlak bazarında istifadə oluna bilmirlər. Üstünlüklərə dünyanın bir çox ölkələrində inkişaf edən mühacir birliklərini göstərmək olar ki, bu da, modelin istifadəçisi olan şirkətlərin məhdud, lakin ölkə hududlarından kənarda uyğun bazarlarda ödəmə qabiliyyəti olan tələbin dolma imkanını təmin edir.

Təsvir edilən modelin təbii məhdudiyyətlərini qeyd etmək zəruridir. Faktiki olaraq o, daxili bazarın hududları ilə məhduddur. Təəssüflər olsun ki, bu bazarın həcmi hal - hazırda o qədər də böyük deyil. İntellektual mülkiyyət sahəsində qanunvericiliyə aid bəzi məsələlərin həll edilməməsi bu sahədə istehsalın sürətlənməsinin qarşısını alır. Dövlətin rəqabət qabiliyyətliliyinin aparıcı amilləri içərisində texnoloji amillərin payı kifayət qədər yüksəkdir. Məhz texnologiyanın inkişafı bir sıra amillərə (idaretmənin səmərəliliyinə, infrastrukturun inkişafına) bilavasitə təsir edir. Lakin İnternet auditoriyasının ölkənin bəzi hissələrində nisbətən azsaylı əhatə olunması onun qloballaşma proseslərində tammiqyaslı iştirakı haqqında söz deməyə imkan vermir. Bu sahədə xarici dövlətlərin təcrübəsinə nəzər salaq.

İsrail-Skandinaviya modeli əsasını hazır məhsulların və dünya bazarlarında texniki həllərin ixracı sistemi təşkil edir. Söhbət ilk növbədə yeni texnologiyaların genişlənməsindən gedir ki, bu da, ABŞ ilə rəqabəti şərtləndirir. İsrail bu inkişaf modelini seçmiş yeganə dövlət deyil, oxşar sxemdən Finlandiyada, İsveçrədə, Norveçdə, Şotlandiyada və bir çox dövlətlərdə istifadə olunur. Bununla belə məhz İsrail nümunəsi klassik hesab edilir. Bu ölkə ABŞ və Kanadadan sonra NASDAQ fond birjasında şirkətlərin sayına görə 3-cü yeri tutur. Bu halda İsrail şəbəkə iqtisadiyyatı öz tərkibinə görə amerikan analoqundan tamamilə fərqlənir. Əgər ABŞ-da xidmət və mətbuat şirkətləri liderlik edirsə, İsraildə texnoloji və infrastruktur şirkətləri üstünlük təşkil edir, kompüter təhlükəsizliyi və optik texnologiyalar isə ixtisaslaşma sahələridir. İsrail modelindən istifadə Rusiya üçün liderlik sahəsində

potensial imkanlar açır. Yeni texnologiyalar əsasında ixtisaslaşan firmalar yeni tələblər formalaşdıraraq və onları ödəyərək sərbəst olaraq uyğun bazarlar yaratmaq iqtidarındadır.

Şəbəkə iqtisadiyyatının daha bir inkişaf modeli Asiya ölkələri, ilk növbədə Hindistan tərəfindən istifadə olunur. Hindistanın offşor proqramlaşdırma iqtisadiyyatı inkişaf etmiş iqtisadiyyatı olan bir sıra ölkələrdə uyğun səviyyədə mühəndis-texniki mütəxəssislərə ehtiyacı olsa da, birdəfəlik, qeyri-müntəzəm və ya xüsusi proqram işlənilmələrinə olan tələbata əsaslanır. Şərqi Avropa ölkələrində və ABŞ-da daha nüfuzlu ixtisaslara maliyyə, hüquq, iqtisad, tibb və idarəetmə sahələri aiddir. Avropa və ya amerikan şirkətlərinə gələcəkdə bu əsasda öz istehsalının təşkili üçün müəyyən proqram məhsulu və ya yarımfabrikat gərək olduğu zaman oxşar sifarişləri yerli və ya xarici müqavilələr əsasında yenidən paylaşırlar. Sifarişlərin yerinə yetirilmə müddətinin ötməsi və idarəetmə prosesinin mürəkkəbləşməsi səbəbindən baş vermiş itkilər bütünlükdə məhsulun son dəyərinə qənaət nəticəsində kompensasiya olunur.

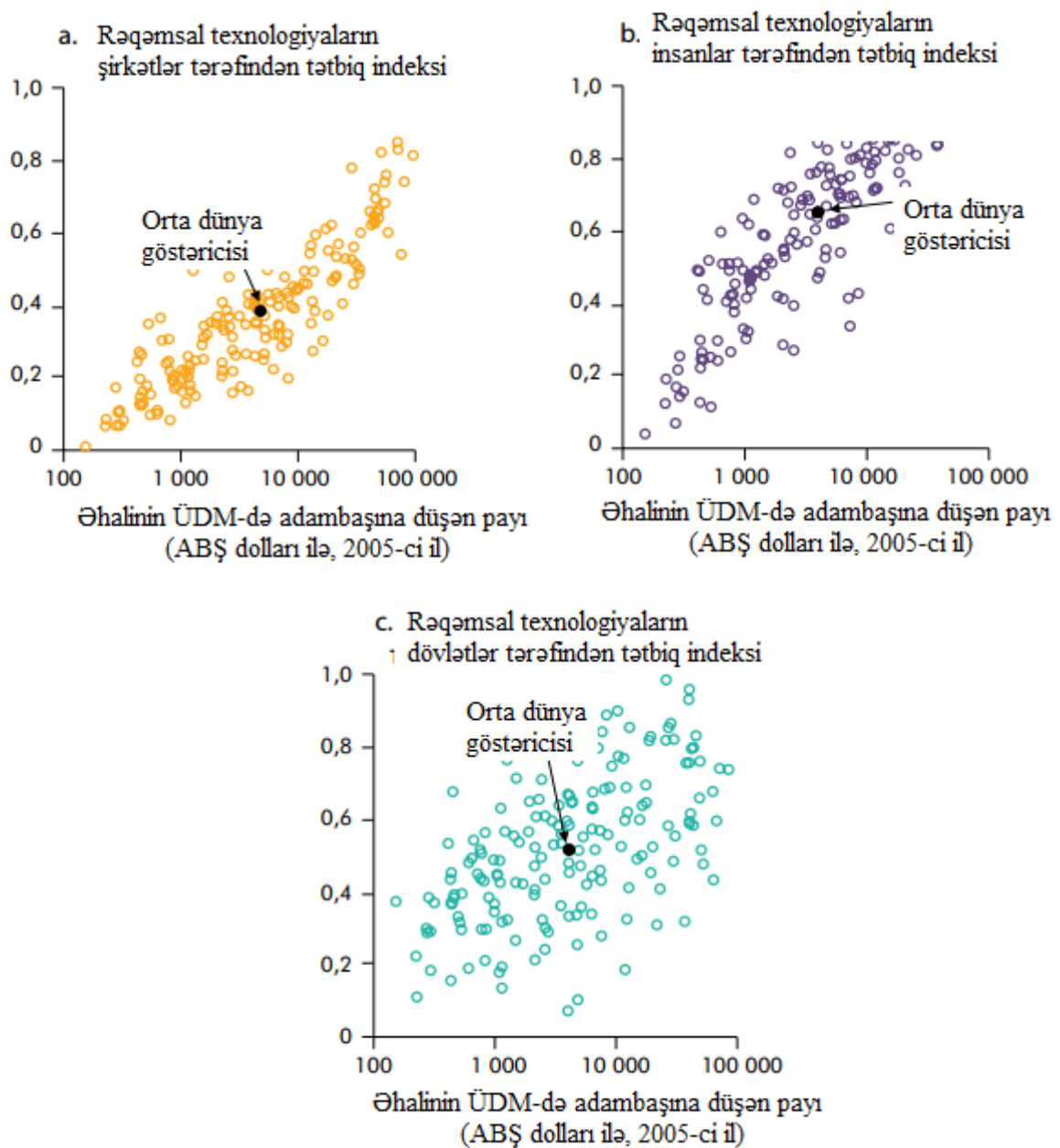
Qeyd etmək lazımdır ki, biznesin oxşar qurulma sxemi «təmiz» hindistan sxemi hesab edilir, çünki nəhəng offşor proqramlaşdırma mərkəzləri yalnız Sinqapurda, İrlandiyada, Braziliyada, Tayvanda və Malayziyada mövcuddur. Məhz Hindistanda bu fəaliyyət dövlət tənzimləməsinin, inkişaf etmiş infrastrukturun, geniş dövlət və özəl texniki təhsil sisteminin müşayiətedici alətləri ilə iqtisadiyyatın tam sahələrinə axmışdır (induslar onu «müqaviləli proqramlaşdırma» adlandırırlar) [35].

«Hindistan modeli»nin digər ölkələrdə istifadəsi yerli bazar üçün bir sıra üstünlüklərə malikdir: uyğun sahələrdə dünya təcrübəsinin istifadə imkanını və praktiki işlənmələri təqdim edir, mühəndis-texniki kadrlara təsir edir və bazarı genişləndirir.

Rəqəmsal texnologiyalar – internet, mobil telefonları və informasiyanın yığılmasının, saxlanması, təhlilinin və mübadiləsinin digər vasitələri rəqəmsal formada sürətlə artmaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə mobil telefondan istifadə edən evdar qadınların sayı elektrik və ya içməli su istifadəçilərinin sayından yüksəkdir. Əhalinin aşağı təbəqəsinə aid olan hissəsinin təqribən 70 faizi mobil telefonlara

malikdir. Son on ildə internet istifadəçilərinin sayı 3 dəfə artmışdır: 2005-ci ildə bu say 1 milyarda bərabər idisə, 2005-ci ilin sonuna bəzi qiymətləndirmələrə görə, yaxın gələcəkdə adambaşına 3,2 milyarda çatacaqdır. Bu, o deməkdir ki, bu gün şəbəkə əlaqələri əvvəldə olduğundan daha möhkəm surətdə firmaları, vətəndaşları və dövləti birləşdirir (şəkil 1.).

Şəkil 1. Rəqəmsal texnologiyalar dünyanın bir çox ölkələrində sürətlə yayılmışlar.

Mənbə: http://bit.do/WDR2016-FigO_1.

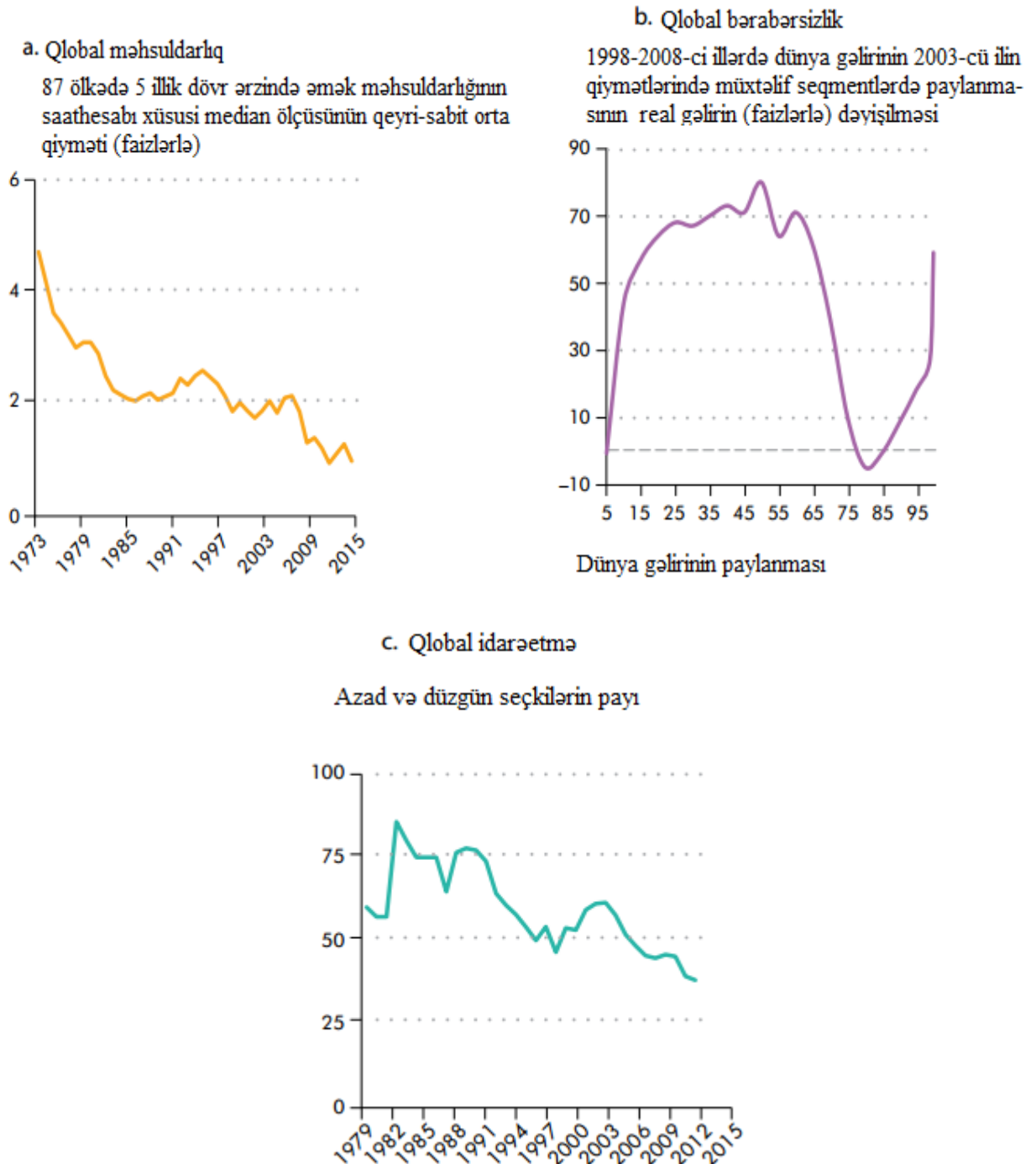
Beləliklə, rəqəmsal inqilab dərhal ayrı-ayrı insanlara mənfəət gətirdi: informasiyanı almaq və ondan istifadə etmək daha asan və əlverişli oldu, rəqəmsal pulsuz məhsullar meydana gəldi, yeni asudə zaman formaları yarandı. Bunlarla yanaşı, nəticədə dərin sosial qarşılıqlı əlaqələrin və qlobal birliyin yeni təzahürləri ortaya çıxdı. İKT-nin inkişafında «bir nöqtəyə yönəldilmiş investisiyalar iqtisadi artımın sürətlənməsini, iş yerlərinin sayının artmasını və xidmət keyfiyyətlərinin yüksəlməsini təmin etdimi?» sualının cavabı birqıymətli deyildir.

Texnologiya dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsi olmalıdır. Rəqəmsal identifikasiya sistemi, «Aadhaar» hind sisteminə oxşar olaraq mürəkkəb informasiya problemlərini həll etməyə imkan verir və beləliklə, marağında olan hökumətlərə əhalinin sosial müdafiəsi olmayan qruplarının inteqrasiyasını təmin etməyə yardım edir. Elektron ticarətin korporativlərarası portalı koordinasiya məsrəfləri edir, beləliklə də, gözəcarpacaq dərəcədə Çinin iqtisadiyyatının, həmçinin də bütün dünya iqtisadiyyatının səmərəliliyini yüksəldir. M-Pesa rəqəmsal ödəmə platforması avtomatlaşdırma hesabına əldə olunmuş miqyasdan mənfəət əldə edir və beləliklə də, maliyyə sektoruna miqyaslı innovasiyalar daxil edir ki, bu da, Keniyanın və digər ölkələrin əhalisi üçün böyük gəlirlərə çevrilir. İnteqrasiyanın gücləndirilməsi, səmərəliliyin yüksəldilməsi və innovasiyaların tətbiqi – bunlar rəqəmsal texnologiyaların inkişafı vasitəsilə yardım etdiyi əsas mexanizmlərdir.

Uğurlu nümunələrin sayının çox olmasına baxmayaraq dünya miqyasında yeni texnologiyaların məhsuldarlığa təsiri, əhalinin kasıb və orta təbəqələri üçün imkanların genişlənməsi, həmçinin hesabat verməli olan idarəetmə prinsiplərinin genişlənməsinə olan gözləntilər hələ də özünü doğrultmayıb (şəkil 2.). Bu gün firmalararası əlaqələr həmişəkindən daha möhkəmdir, lakin dünya miqyasında məhsuldarlığın artım templəri isə yavaşayıb. Rəqəmsal texnologiyalar əmək dünyasını dəyişir, lakin əmək bazarında polyarlaşma müşahidə olunur, xüsusilə də zəngin ölkələrdə və hər şeydən əvvəl inkişaf etmiş ölkələrdə bərabərsizlik güclənir. Baxmayaraq ki, demokratik ölkələrin sayı artır, azad və düzgün seçkilərin payı aşağı

düşür. Bu tendensiyalar rəqəmsal texnologiyaların mövcudluğuna görə deyil, əksinə onların ziddinə olaraq saxlanır.

Şəkil 2. Rəqəmsal texnologiyaların inkaf etməməsindən qlobal perspektivlərə nəzərən hiss olunan pessimizm

Mənbələr: a diaqramı: Konferensiya Şurası (müxtəlif illər); müəllif kollektivi DMP-2016.

b diaqramı: Lakner and Milanovic 2013.

c diaqramı: Bishop and Hoeffler 2014. Bax: [saytə http://bit.do/WDR2016-FigO.2](http://bit.do/WDR2016-FigO.2).

İnternetə daxil olma böyük əhəmiyyət kəsb edir, lakin bu, hələ azdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatda həmçinin normativ-hüquqi baza əsasında qurulan, dinamik işgüzar mühiti yaradan və tam mənasında firmalara rəqabət və innovasiyalar üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməyə imkan verən möhkəm analogi fundamentin; işçilərə, sahibkarlara və dövlət qulluqçularına rəqəmsal dünyanın imkanlarından istifadə etməyə imkan verən bacarıqlardan; vətəndaşların hüquq və imkanlarının genişlənməsi üçün internetdən istifadə edən hesabat verəcək institutların olması da zəruridir. Onun inkişafa çoxmüddətli təsiri heç də dayanmır, çünki o, texniki tərəqqiyə (birləşmə imkanlarına) və iqtisadi-sosial həyatın və dövlət idarəçiliyinin ölkə tərəfindən seçilmiş təşkili prinsiplərinə arasıkəsilməz təsiri ilə təyin olunur. Ən böyük dividendləri rəqəmsal iqtisadiyyatın təkamülünə uyğunlaşa bilən ölkələr alır, qalan ölkələr isə ehtimal ki geridə qalmış olmalıdır.

Şəbəkə iqtisadiyyatı ölkə əhalisinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyini artırır, onun dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının imkanlarını genişləndirir, dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini yüksəldir.

İnformasiyalaşdırmanın səviyyəsinin yüksəldilməsi o zaman baş verir ki, İKT iqtisadiyyatın bütün sektorları üçün əlçatar olsun. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının səviyyəsi şəbəkə iqtisadiyyatının inkişaf indikatorudur.

Hal-hazırda ölkə ərazisində şəbəkə iqtisadiyyatının inkişafı öz-özünə plansız surətdə baş verir. Bunun nəticəsində ölkənin vahid iqtisadi məkanında qeyri-müntəzəm inkişafın gücləndirilməsi müşahidə olunur. Hər bir ölkə üçün şəbəkə iqtisadiyyatının formalaşması və tez başa çatması onun gələcək inkişafında və məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində mühüm rol oynayır. Bütün iqtisadi məkanda şəbəkə iqtisadiyyatının yayılması ölkənin dövlətin inkişaf konsepsiyasına adaptasiya olunmasını - ciddi investisiyaları və səmərəli dövlət dəstəyini tələb edir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA DAİR DÖVLƏT SİYASƏTİ

3.1 Dövlətin informasiyalaşdırma siyasəti

İnformasiyalaşdırma — kompüter vasitələrinin, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının insanın qrupun və solumun məhsuldar fəaliyyətinə imkan verən yeni ümumisistem xassələrinin alınması məqsədilə sistemli integrasiyasının istiqamətlənmiş prosesidir.

«İnformasiyalaşdırma» (ing. informatization) termini əvvəllər yalnız Rusiyada və Çində geniş yayılmışdı. Bu, ilk növbədə keçən əsrin 80-90-cı illərində «informasiya texnologiyaları» və «informasiya cəmiyyəti» tematikası üzrə qlossariyanın kifayət qədər işlənilməməsi ilə, ikincisi, bu ölkələrdə İKT-nin bəzi spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Onların tətbiqi və xüsusişdirilmiş aparat-proqram komplekslərinin yüksək səviyyəsi və informasiya cəmiyyətinin harmonik inkişafının zəif telekommunikasiya infrastrukturu ilə xarakterizə olunur.

İnformasiyalaşdırma əhalinin həyat tərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə əlaqələndirilmiş həm texnoloji, həm də sosial və hətta mədəni bir prosesdir. Bu cür proseslər yalnız rəhbər orqanlardan deyil, həm də kompüter savadsızlığı da daxil olmaqla yeni informasiya texnologiyalarından istifadə mədəniyyətinin formalaşması istiqamətində bütün İKT istifadəçilərinin birliyinin ciddi cəhdlərini tələb edir.

İnformasiyalaşdırmanın məqsədi – cəmiyyətin maddi məhsulların deyil, xidmətlərin istehsalına, informasiya istehsalının formalaşmasına yönəldilmiş hərəkətverici qüvvələrinin transformasiyasıdır. İnformasiyalaşdırmanın gedişində istehsalat olan yanaşmaların dəyişilməsi məsələləri həll edilir, həyat təzi və dəyərlər sistemi modernləşir. Asudə vaxt xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir, bilik, intellekt istehsal olunur və tələb olunur ki, bu da əqli əməyin payının artmasına gətirir. İnformasiya cəmiyyətinin vətəndaşından yaradıcılıq bacarığı tələb olunur, biliyə olan tələb artır.

Cəmiyyətin maddi və texniki bazası dəyişilir, kompüter texnikası və kompüter şəbəkələri, informasiya texnologiyaları, telekommunikasiya əlaqələri bazasında yaradılmış müxtəlif tipli idarəedici və analitik informasiya sistemləri mühüm rol oynamağa başlayır.

Uzun illər ərzində dövlət informasiya siyasəti (DİS) əsas etibarilə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti ilə əlaqədar problemləri əhatə edir. Son 2-3 ildə dövlət iqtisadi siyasətinin məzmunu bir qədər genişlənilib, buraya vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin və ölkə konstitusiyası ilə təmin olunan ümumi əlçatar informasiyanın təşkilinin ayrı-ayrı elementləri, həmçinin informasiya təhlükəsizliyinin bəzi aspektləri daxil olmuşlar.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq informasiyalaşdırmanın dövlət siyasətinin prinsip və müddəaları paralel olaraq formulə edilir və inkişaf edir. Bu siyasətin əsas məzmunu elmi-texniki, istehsal-texnoloji və təşkilati-iqtisadi şəraitin böyük variasiyalarla informasiya texnologiyalarının, informasiya infrastrukturunun və informasiya resurslarının formalaşma sistemlərinin təmininə gətirilir. Bu halda informasiyalaşdırma siyasəti praktiki olaraq tamamilə KİV, rabitə və telekommunikasiyalar sahəsində dövlət tərəfindən siyasətdən tamamilə təcrid edilmişdir.

Dövlət informasiyalaşdırma siyasəti son zamanlar yalnız siyasi və sosial-iqtisadi inkişafın əsas şərti və dünya ölkəsi statusunun saxlanması kimi informasiya cəmiyyətinin qurulmasının zəruriliyinin anlaşılması ilə əlaqədar yeni impuls almışdır. Bu miqyaslı məsələnin həlli informasiyalaşdırma siyasətindən ölkənin inkişafının geosiyasi, xarici iqtisadi, sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni aspektlərini öz daxilinə alan informasiya siyasətinə keçid tələb edirdi.

DİS çərçivəsində vahid informasiya fəzasının formalaşması və onun dünya informasiya fəzasına daxil olması, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmini, demokratik yönümlü milli şüurun formalaşması, informasiya xidmət sahələrinin qurulması, informasiyanın alınması, yayılması və istifadəsi ilə

əlaqədar ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi sahəsinin genişlənməsi kimi nəhəng məsələlərin həlli üçün əsas olmalıdır.

DİS ölkənin bütün ərazisində dövlətin vahid siyasətinin aparılmasını təmin edən mərkəz və regionların əlaqələrinin möhkəmləndirmə aləti kimi xidmət etməlidir.

Bu qədər miyaslı məsələlərin həllinin zəruriliyi informasiya resurslarının bütün növlərinin, informasiya-telekommunikasiya infrastrukturunu elementlərinin, informasiya istehsalına dövlət dəstəyinin, informasiya texnologiyaları bazarının, alətlərin, məhsul və xidmətlərin, dövlət elektron və kütləvi çap-informasiya vasitələrinin idarə olunmasını tələb edir.

İnformasiyalaşdırma haqqında adekvat zaman təsəvvürlərinin işlənilməsi, informasiyalaşdırma siyasəti və bütünlükdə DİS üçün dünya informasiya birliyinin formalaşması və inkişafı prosesləri, inkişaf etmiş ölkələrin sənaye cəmiyyətindən sənayedən sonrakı (informasiya) cəmiyyətə daxil olması istisna əhəmiyyətə malikdir. Bu irəliləyiş yeni informasiya, telekommunikasiya və rabitə texnologiyalarına əsaslanır. Məhz yeni texnologiyalar qlobal informasiya şəbəkələrinin, hər şeydən əvvəl beynəlxalq informasiya mübadiləsinin prinsipə yeni imkanlarını açan İnternetin sürətli genişlənməsinə gətirib çıxardı. Perspektivli informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları bütün qitələrdə elektron KİV vasitələrinin milyonlarla insanın sosial-siyasi və mədəni həyatına təsirini gücləndirir. Bu irəliləyiş konseptual və praktiki olaraq dünya informasiya fəzasının formalaşdırılması deməkdir. İnkişaf etmiş informasiya-telekommunikasiya infrastrukturuna malik Azərbaycanın MDB dövlətləri içərisində körpü olmasına və bununla da, dünya informasiya fəzasında özünəməxsus mövqeyinin möhkəmləndirməsinə səbəb oldu.

Müasir dövrdə nüvəsi yüksək texnologiyalı sənaye sahələri olan ölkə iqtisadiyyatının real sektorundakı dərin böhran DİS-nin təxirəsalınmaz praktiki tədbirlərinin seçim və realizasiya mexanizmlərində öz izlərini qoymaqladır.

İnformasiyanın istehsalı, informasiyalaşdırma vasitələri, telekommunikasiya əlaqələri bu nüvənin aparıcı elementləridir. Ciddi elmi-texniki məhsullara malik yüksək texnologiyaların bütün sahələri kimi, informasiyalaşdırma üçün dövlət

tənzimlənməsinin rolunun gücləndirilməsi çox mühümdür. DİS informasiyalaşdırma vasitələrinin, telekommunikasiyaların, informasiya məhsul və xidmətlərinin, eyni zamanda istehsalının artımını və bu məhsullara olan alıcılıq qabiliyyətini stimullaşdırmalıdır. DİS-nin praktik realizasiyası müasir şərtlər daxilində ictimai rəydə onun əsas müddəalarının, sosial istiqamətliliyinin və əsaslılığının isbatının dəstəklənməsi üzrə geniş psixoloji kampaniya tələb edir.

Konsepsiyanın məqsədi – dövlət informasiya siyasətinin obyektləri, məsələ və məqsədlərinin təyini, onun əsas reallaşdırma istiqamətlərinin işlənilməsi və təhlili, DİS-nin Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafına təsirinin nəticələrinin təhlilidir.

Konsepsiyanın tətbiq sahələri – Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin qurulması və vahid informasiya məkanının formalaşması, onun dünya informasiya birliyinə daxil olması üzrə dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin konkretləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsidir. Konsepsiyanın işlənilməsi əsas verilənlər - Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasına, «Kütləvi informasiya vasitələri»⁶, «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi»⁷ və «İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi»⁸, «Dövlət sirri»⁹ haqqında qanunlar, həmçinin informasiya sferasında subyektlərin münasibətlərini tənzimləyən digər qanunverici aktlar, informasiya cəmiyyəti quruculuğu, informasiya-telekommunikasiya fəzasının formalaşdırılması problemləri və Azərbaycanda informasiyalaşdırma prosesinin analitik və proqnoz araşdırmalarının nəticələri üzrə yerli və xarici alimlərin elmi işləridir.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması üzrə dövlət siyasəti dövlətlərin, sahibkarlıq dairələrinin, şəxsiyyətin və bütünlükdə cəmiyyətin maraqlarının balansını saxlamağı bacarmalıdır. Azərbaycanın global informasiya cəmiyyətinə inteqrasiya şərtlərindən biri informasiya mübadiləsi sisteminin imkanlarının beynəlxalq və milli

⁶ http://azerbaijan.az/portal/Society/MassMedia/massMedia_a.html

⁷ <http://www.constcourt.gov.az/laws/31>

⁸ <http://e-qanun.gov.az/framework/3525>

⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/9722>

səviyyələrdə genişləndirilməsi və uyğun olaraq kvalifikasiyanın, professionalizmin və yaradıcılıq qabiliyyətinin rolunun yüksəldilməsidir. Bu halda İnternet-texnologiyalar, rəqəmsal rabitə vasitələri və onlardan səmərəli istifadə bacarığı həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın inkişafının qloballaşması və görünməmiş informasiya açıqlığının milli həddləri şəraitində informasiya onun müsbət tərəflərindən istifadə və mənfi nəticələrin minimallaşdırılması uğrunda beynəlxalq yarışmada əsas strateji amilə çevrilmişdir. Bir tərəfdən, beynəlxalq terrorizmin aktivləşməsi, digər tərəfdən, beynəlxalq rəqabət artımı ölkəmizin maraqlarının və onun vətəndaşlarının rifahının müdafiəsi ilə bağlı məsələləri gərginləşdirir. Lakin sadalanmış amillərdən birincisi politoloqların sisteməlik tədqiqat sahəsinə bilavasitə aiddir ki, bu sahədə indi də araşdırmalar davam etdirilir. Bu, daha çox siyasət, iqtisadiyyat və təhlükəsizlik sferasındakı beynəlxalq rəqabətin artması ilə əlaqədardır. Buna görə də malik olduğumuz informasiya məcmusunun məzmununun saxlanması və gələcək inkişafı, təhlili, qiymətləndirilməsi və nəzarət metodologiyalarının tədqiqinə yönəldilmiş elmi birliklərin söylərinin gücləndirilməsi tələb olunur.

3.2 Elektron xidmətlər hökumətin, biznesin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin yüksəldilməsi aləti kimi

Yeni dövlət idarəetməsində hakimiyyət orqanlarının əhali ilə qarşılıqlı təsirinin keyfiyyətinin ölçü vahidi «göstərilən xidmət»dir. «Xidmət» anlayışı hakimiyyətlə cəmiyyət arasında kommunikativ informasiya münasibətlərini əks etdirir. Xidmətin keyfiyyəti yüksək, müxtəlif və ucuz olduqca qarşılıqlı təsirin keyfiyyəti də yüksək olar.

Bu gün «elektron xidmət» anlayışı xüsusilə İnternetdə daha səmərəli idarəetməyə nail olmağa imkan verən alət olaraq İKT-nin istifadəsi kimi təyin olunur.

Elektron xidmətlər (lat. instrumentum — alət) alət və ya hökumətin, biznesin və cəmiyyətin keyfiyyətli qarşılıqlı təsir sistemində icraçı mexanizmdir.

Elektron xidmətlər sistemi keçən əsrin 60-cı illərindən - IBM və American Airlines şirkətləri aviabilətlərin alınmasında rezervləşdirmə üzrə prosedurları avtomatlaşdırma sistemlərini yaratdıqları zamandan fəaliyyətə başlamışlar. Sərnişinlər marşrut və tarif baxımında daha münasib variantı seçərək çoxsaylı reysləri öyrənmə imkanı əldə etmişlər. Bundan başqa, prosesin avtomatlaşdırılması xidmətlərin özünün təqdim olunma dəyərinin aşağı salınmasına imkan vermişdir. Son 20-30 ildə elektron kommersiya üzrə dünya bazarı o qədər dinamik inkişaf etmişdir ki, elektron xidmətlər bələdiyyə və dövlət idarəçiliyində də tətbiq olunmağa başlamışlar.

Elektron xidmət məsələləri – dövlət xidməti sistemlərinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və etibarlılığının yüksəldilməsi və əhalinin geniş təbəqələrinin zəruri informasiya və xidmətlərlə təminatıdır. Elektron hökumət proqramları çərçivəsində elektron xidmətlərin praktiki tətbiqinin nəticəsi ən geniş planda daha keyfiyyətli idarəetmədir.

Elektron xidmətlərin inkişaf sferasında informasiya texnologiyalarından aktiv istifadə dövlət idarəetməsinin əhalinin gözləntilərinə və tələbatlarına uyğun təmin olunmasının zəruri şərtidir. Dövlət və bələdiyyə xidmətlərilə əlaqədar meydana çıxan münasibətlər «Dövlət Xidmətlərinin Elektron Reyestrinin aparılması Qaydaları»¹⁰ ilə tənzimlənir.

Qeyd etmək zəruridir ki, elektron xidmətlər – müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında göstərilən dövlət xidmətləridir, bunlar biznesə və cəmiyyətə xidmət rəqlamentlərinə əməl edilməklə, qəbul edilən qərarların nəticəviliyini yüksəltməklə hökumət orqanlarının işini yenidən təşkil etməyə imkan verir. Bu halda elektron xidmətlərə hökumətin, biznesin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin yüksəldilməsində alət kimi baxmaq olar. Hökumətin idarəetmə orqanlarının

¹⁰ <http://www.e-qanun.az/framework/29383> Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 9 fevral tarixli 32 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

rəsmi informasiyasına vətəndaşların vaxtında daxil olmasının təmini kimi mühüm funksiyası vətəndaş cəmiyyətləri institutları ilə hökumət və bələdiyyə strukturlarının qarşılıqlı təsiri bazasında reallaşdırılan qərarların keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Hökumətin, biznesin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin səviyyəsi bütünlükdə cəmiyyətin vəziyyətinin mühüm indikatorudur [36].

Qarşılıqlı təsirinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yollarının axtarışı üçün keyfiyyət anlayışını və onun xarakteristikaları formulə etmək lazımdır.

«Keyfiyyət» anlayışı antik dövrlərdə meydana gəlib. B.e.ə. III əsrdə Aristotel «yaxşı», «pis» əlamələri üzrə müxtəliflik kimi başa düşürdü.

Keyfiyyət subyektiv anlayışdır. Onun təyini üçün çoxlu şərhlər və terminoloji yanaşmalar mövcuddur. Ümumi qəbul edilmiş mənada keyfiyyət – təzahür, proses və məhsulun müəyyən ictimai və şəxsi tələbatı ödəmə qabiliyyəti ilə şərtlənən xassələrinin məcmusudur. «Xassə - verilmiş əşyanın digər əşyalara münasibətini ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır». Məsələn, fəlsəfi mənada keyfiyyət «bilavasitə varlığın bilavasitə kateqoriyasıdır».

Keyfiyyət anlayışının təyini öyrənilən sferadan çox asılıdır. Standartlaşdırma üzrə beynəlxalq təşkilat (ISO) keyfiyyəti obyektin şərtlənmiş və ya fərz olunan tələbatlarını ödəmə qabiliyyətinə aid olan xarakteristikalarının məcmusudur».

Keyfiyyətlə ümumi idarəetmə (Total Quality Management) – keyfiyyətə və ümumi keyfiyyətə gətirən idarəetmə praktikasına yönəlmiş təşkilatın fəlsəfəsidir. Buradan keyfiyyət heç də istehsal prosesindən alınan və ya hər hansı mərhələdə ona əlavə olunan bir şey deyil, məhz təşkilatın mahiyyətidir.

Keyfiyyətin təyini metodologiyasının əsas ideyası ona əsaslanır ki, «keyfiyyətin yaxşılaşdırılması» anlayışı istənilən fəaliyyət sahəsinə münasib olaraq işlədilməlidir. Bizim halda hökumətin, biznesin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri sferasıdır, xüsusi halda dövlət xidmətlərinin göstərilməsi vasitəsilə qarşılıqlı təsirdir. Bu halda «qarşılıqlı təsirin keyfiyyətinin vahidi» dövlət xidmətidir.

Keyfiyyət – məcərrəd kateqoriya deyil, xidmətin hər bir insan tərəfindən hiss olunan konkret faydalılıq, məqsədyönlülük və səmərəlilik ölçüsüdür. Dövlət xidmətlərinə və informasiyaya yeni yolları vətəndaşlara İnternet təqdim edir.

Elektron xidmətlərə standart (ing. standard (norma, nümunə, ölçü)) anlayışı da uyğundur. Sözü geniş mənasında standart – digər obyektlərlə müqayisə edilməsi üçün ilkin qəbul edilən nümunə, etalon və ya modeldir, səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq olunmuş və standartlaşdırılan obyektə tələblərin, qayda və normaların qəbul etdirildiyi standartlar üzrə normativ-texniki sənəddir. Standart maddi-texniki predmetlərə (məhsula, maddələrin nümunələrinə) tətbiq edilmiş normalar, qaydalar, xidmətlər və hərəkətlərdir.

Hökumətin, biznesin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin keyfiyyəti hakimiyyətin xarakteri, idarəetmə üslubu və idarəetmə texnologiyasıdır.

«Elektron hökumət» konsepsiyasının tətbiqi, «bir pəncərə» prinsipi əsasında xidmətlərin alınması, dövlət xidmətlərinin təqdim olunma standartları ölkədaxili, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin səmərəli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Elektron dövlət xidmətləri sferasında dayanıqlı nəticələrə nail olunması üçün eyni zamanda dövlət xidmətlərinin təqdim olunması sisteminə dəstək məqsədilə infrastrukturun müvafiq elementlərinin inkişaf etdirmək zəruridir. Oxşar infrastruktur həm dövlət qulluqçularının, həm də xidmət istehlakçıların təlimi və məsləhətlərin verilməsi, informasiya bazasının formalaşdırılması vasitəsilə təşkilat və müəssisələrin şəbəkələrinin təşkilini nəzərdə tutur.

İstənilən müasir ölkədə onun dövlət quruluşunun və iqtisadi inkişaf səviyyəsinin xüsusiyyətlərindən asılı olmadan dövlət - əhaliyə, təşkilatlara və bütün hökumət şöbələrinə xidmətlərin əsas tədarükçüsüdür [37].

Hal-hazırda elektron dövlət xidmətləri vətəndaşlara:

gəldiyi yerdə şəxsin qeydiyyatı alınması;

ünvan-arayış informasiyasının alınması üçün ərizənin verilməsi;

milli şəxsiyyət vəsiqəsinin və xarici pasportların verilməsi haqqında ərizənin verilməsi;

müvəqqəti yaşayış üçün icazənin alınması;

xarici vətəndaşların ölkə ərazisinə daxil olmasının qeydiyyatı;

yaşayış yerinə qeydiyyatata alınma;

əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bardə lisenziyanın alınması;

müavinətlərin alınması üçün ərizənin verilməsi;

vergi deklarasiyasının verilməsi;

hüquq pozuntusu zamanı ərazənin tərtibi

arxivdən çıxarışın alınması və s.

kimi imkanlar verir.

Dövlət xidmətləri elektron şəkildə vahid dövlət xidmətləri portalı (www.e-gov.az) vasitəsilə təqdim olunur. Elektron şəkildə daxil olmuş bütün informasiya növbəti emal üçün uyğun orqanların əməkdaşlarına yönləndirilir.

Dövlət nümunəsində elektron xidmətlərin təqdim olunması aşağıdakı formada baş verir. Əvvəlcə vətəndaş dövlət portalında qeydiyyatdan keçir. Bunu hökmən bir dəfə etmək lazımdır, gələcəkdə isə istənilən zəruri sual üzrə sadəcə müraciət etmək tələb olunur. Qeydiyyatdan sonra vətəndaş dövlət xidmətinin lazım olan tipini seçməli və heç bir növbə, kağız yığını və zaman itikisi olmadan uyğun bölməyə ərizə ilə müraciət etməlidir. Eyni qayda ilə vətəndaş bələdiyyə xidmətlərindən də yararlanı bilər. Bələdiyyə xidmətləri elektron şəkildə aşağıdakı istiqamətlər çərçivəsində təqdim olunur:

- Abadlıq və ərazinin yaşıllaşdırılması;
- mənzil şəraiti ilə bağlı məsələlər;
- arxiv işləri;
- səhiyyə;
- təhsil;
- mədəniyyət və incəsənət;
- torpaq-əmlak münasibətləri;

- arxitektura və inşaat;
- sahibkarlıq fəaliyyəti və s.

Bələdiyyə elektron xidmətlərinin təqdim olunma prinsipi dövlət xidmətlərinin təqdim olunma prinsipinə analojidir.

Ekspert qiymətləndirmələrinə və bəzi statistik verilənlərə əsasən, əvvəllər dünyanın bir çox ölkəsində, həmçinin Azərbaycanda da dövlət orqanlarına müraciət hallarında növbələrdə duran vətəndaşlar çox hallarda zaman itikisi ilə qarşılaşırdılar. Buna görə də sosial və siyasi proseslərin tənzimlənməsində dövlət əsas rolu öz üzərinə götürdü, əhaliyə göstərdiyi uyğun xidmətə görə dövlət xidmətinin məsuliyyətinin yüksəldilməsi zərurətinin dərk edilməsi baş verdi. Dövlət xidmətlərinin təqdim olunmasının administrativ reqlamentləri icraedici orqanın fəaliyyət ardıcılığını, onun struktur elementləri və və məsul şəxsləri arasındakı qarşılıqlı təsir qaydasını və müddətləri, həmçinin dövlət xidmətinin təqdim olunmasında dövlət funksiyalarının icrası zamanı təşkilatlarla və digər aidiyyəti orqanlarla qarşılıqlı təsirini təyin edir. Dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin işlənilməsinə aşağıdakıları aid etmək olar: vətəndaşlara sənədlərin (şəxsiyyət vəsiqəsi və sürücülük vəsiqəsinin verilməsi) təqdim olunması, avtomobillərin qeydiyyatı, arayış və sənədlərin (mənzil kommunal xidmət, səhiyyə, təhsil) verilməsi, bütün mümkün ödəmələr, dövlət orqanlarının sorğularına cavablar və s. Elektron xidmətin təqdim olunmasının əsas keyfiyyəti reqlamentdir.

Hal-hazırda Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin yenidən formalaşdırılması sahəsində müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur, qanunvericilik bazası yaradılmışdır, dövlət qulluqçularının statusu, hüquq və öhdəçilikləri müəyyənləşdirilmişdir, dövlət orqanlarının səlahiyyətləri reqlamentləşdirilmişdir. Bununla yanaşı cəmiyyətin inkişafı, bu günün tələb və şərtlərinin dəyişdirilməsi əhalinin həyat tərzinin səmərə və keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi məqsədilə dövlətlə vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərindəki dəyişiklikliyin mümkün qiymətləndirilməsi tələb olunur.

İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə dövlət xidmətlərinin göstərilmə praktikasında müəyyən qədər çətinliklər vardır. Burada ilk növbədə problem yalnız

kifayət qədər hüquqi bazasının olmasından deyil, həm də dövlət qulluqçularının kommunikasiya mədəniyyətinin səviyyəsindən, həm də əhalinin kommunikativ şəbəkələr vasitəsilə dövlət xidmətlərinin istifadə etmə mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır.

Dövlət xidmətlərinin zəif inkişafı və aşağı səviyyəsi bələdiyyə, regional və federal idarəetmə orqanlarının problemlərinin həllində əhalinin iştirak aktivliyini aşağı salır və əhalinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Dövlət xidmətlərinin təqdim olunması sisteminin yenidən formalaşmasının xarakter xüsusiyyəti bu prosesin davam etmə müddətidir. Dövlət sektorunun səmərəliliyinin yüksəldilməsi sferasında islahatların aparılmasının davam edən müddətinin izahı qarşıya qoyulmuş məsələ və məqsədlərin miqyasında, həmçinin islahatlar prosesinə çoxlu sayda tərəflərin cəlb olunmasındadır. İslahatların aparılması dövlət qulluqçularının yeni nəslinin formalaşmasına yönəldilmiş kompleks transformasiyasını, cəmiyyətdə kök salmış stereotiplərin dağılmasında və dövlət xidmətinin müsbət imicinin formalaşmasını, həmçinin dövlətlə vətəndaş arasında qarşılıqlı təsirin yeni formalarının tətbiqini nəzərdə tutur. Bu halda səbəb məmurun zəif peşə hazırlığı və dövlət qulluqçularının istehlak və real kompetensiyalarının uyğunsuzluğudur. Onların dövlət qulluğunda yüksək peşəkarlıq haqqında sosial sorğuya reaksiyası yoxdur. Kadrların hazırlanması meyarlarının səviyyəsini təyin edərkən ictimai fikir əsas götürülmür.

Elektron xidmətlər müxtəlif xidmətlərin təqdim olunmasını keyfiyyətcə yaxşılaşdırır. Kompüter arxasında olan istənilən insan arxivdən çıxarış verilməsini sifariş edə bilər, texniki baxışa yazıla bilər, daşınmaz əmlakın qeydiyyatı üçün ərizə verə bilər, vergi deklarasiyası verə bilər və s. Əlbəttə, elektron xidmətlərin təqdim olunması maliyyə vəsaiti hesabına başa gəlir, lakin bütünlükdə özünü yalnız zamana qənaət olunmasında deyil, həm də müəyyən strukturların personalının daha çox zaman tələb edən bir sıra öhdəçiliklərdən azad olmasında sübut edirlər. Həqiqətən də, İnternet vasitəsilə həkimə yazılmaq real şəraitdə kağız və arayışlar vasitəsilə aparılan analogi prosedurdan daha asan başa gəlir. Həmçinin elektron xidmətin təqdim

olunmasında sifarişçi haqqında informasiya avtomatik olaraq saxlanır və insan hər dəfə eyni anket və ya sorğu vərəqələrini doldurmalı olmur.

Elektron xidmətlərin gələcəyi tamamilə sevindiricidir. Hər şeydən əvvəl, hökumət dairələri sifarişçinin verilənləri olmaqla «elektron sosial kart» adlanan kart daxil etmək fikrindədir, bu da İnternet-sistemlərdə dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərinin təqdimatında qeydiyyat prosesini daha da sadələşdirəcək. Bir çoxları hətta deyirlər ki, bu cür kart eyni zamanda şəxsiyyət vəsiqəsini də əvəz edəcəkdir. Lakin bu halda fərdi verilənlərin və onların konfidensiallığının saxlanması və təmini problemi meydana çıxır. Xaker hücumları və arasıkəsilməz virusların məruz qaldığı bir dövrdə bunu etmək kifayət qədər çətin, işə yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssisləri cəlb etmək, müəyyən qədər maliyyə vəsaiti sərf etmək lazımdır. Bunun əvəzinə kağız kartotekanı yatratmaq daha asan deyilmi?? Lakin dünya daha çox mobilləşir, həyat isə daha çox gərginləşir. Bəzən vətəndaş yığılmış məsələləri həll etməyə imkan tapmır. Praktikanın göstərdiyi kimi, elektron xidmətlərin təqdim olunması ərizələrin «real» strukturlara göndərilmiş sənədlərdən fərqli olaraq daha sürətlə emalına gətirib çıxarır. Bundan başqa, tədricən insanların əksər hissəsi mətnin kağız və qələmlə deyil, kompüterlə yığılmasına daha çox üstünlük verir. Bu da onu deməyə imkan verir ki, elektron xidmətlər gələcəkdə olduqca tələb olunan xidmətlərə çevriləcək, buna görə də bu istiqaməti inkişaf etdirmək xüsusilə zəruridir.

Elektron xidmətlərin daha bir üstünlüyünü qeyd edək: onlar emosional və psixoloji amili istisna edirlər. İş daha çevik və məhsuldar yerinə yetirilir. Məmur qarşısında vətəndaşdan yazılı sorğu yerləşir, istər-istəməz o, bunu adi şifahi ərizədən fərqli olaraq öz işinin mühüm hissəsi olaraq qəbul edəcəkdir. Elektron xidmətlərin təqdim olunmasının nisbətən yeni istiqamət olmasına baxmayaraq artıq inamla demək olar ki, bu cür onlayn-xidmətlər məmurların deyil, vətəndaşların öz həyatlarını kifayət qədər asanlaşdırmışdır!

Cəlb edilmiş verilənlər. Dövlət orqanlarının öz verilənlərini İnternetdə yerləşdirməsi üzrə söyləri vətəndaşlarla rezonans yaratmışdır. Əhalinin böyük bir

hissəsi İnternetdən dövlət haqqında verilənlər və informasiya əldə etmək üçün istifadə edirlər.

Yeni onlayn-platforma təşkil edilmişdir, vətəndaşların dövlətlə qarşılıqlı təsiri veb-sayt çərçivəsindən çıxır. Yaşlı onlayn-istifadəçilərin üçdə bir hissəsi bloqlar, sosial şəbəkə saytları, elektron poçt, onlayn-video və ya hökumət informasiyasını almaq üçün mətni məlumatlar vasitəsilə onlayn-platformadan istifadə edir.

İştirak. Amerikanlar İnternetə sadəcə verilənlər və informasiya üçün daxil olurlar. Onlar dövlətin biznesi haqqında şəxsi baxışlarını və fikirlərini paylaşmaq istəyirlər. İnternet-istifadəçilərinin dördə biri dövlət siyasəti və ya məsələləri ilə bağlı şəbəkə müzakirələrində iştirak edirlər, bu müzakirələrin çoxu, adətən, rəsmi dövlət kanallarından kənarda baş verir.

Pew Internet və American Life Project sorğularının ən əsas nəticələrindən biri amerikalıların onlayn rejimdə dövlətlə necə qarşılıqlı təsirdə olmasıdır. Bu tədqiqatdan alınmış bəzi nəticələrə nəzər salaq:

Onlayn-amerikanların 40%-i İnternetə dövlət biznesi ilə bağlı informasiyanı əldə etmək üçün daxil olurlar.

Son zamanlar bir çox dövlət müəssisələri vətəndaşlara agentliklərin məsrəfləri, ziyarətçilərin jurnalları və ya dövlətdə açıqlıq və şəffaflığın təşviqi üsulu olaraq siyasi ianələr kimi verilənləri təqdim etməyə başlamışlar. Həqiqətən, amerikanların belə bir informasiyaya kifayət qədər marağı vardır, internet-istifadəçilərinin 40%-i 12 ay ərzində aparılan sorğuda iştirak etmiş və aşağıdakı sorğulardan heç olmazsa birini qəbul etmişlər:

Yaşlıların 23%-i İnternetə ona görə baş vurmuşlar ki, stimullar paketindən xərclənən pulları müşahidə etsinlər.

İnternet istifadəçilərinin 22%-i qanunvericiliyin mətnini ya yükləmiş, ya da oxumuşlar.

İnternet istifadəçilərinin 16%-i dövlət verilənlərini təqdim edən data.gov, recovery.gov və ya usaspending.gov kimi saytları seyr etmişlər.

İnternet istifadəçilərinin 14% -ini vəzifəli şəxslərin seçki kompaniyalarında kimin töhfəsi olması haqqında informasiya maraqlandırmışdır.

Ümumiyyətlə, İnternet istifadəçilərinin 82%-i (bütün yaşlı amerikalıların 61%-ni təqdim edənlər) 12 ay ərzində aparılan sorğuya uyğun ya informasiya axtarmış, ya da dövlətin veb-saytlarına daxil olmuşdur. Dövlətin təqdim etdiyi aşağıdakı xidmətlərdən amerikalılar faydalanmışlar:

İnternet istifadəçilərinin 48%-i dövlət siyasəti haqqında və ya yerli, dövlət və ya federal hakimiyyət orqanları ilə onlayn-sorğular aparmışlar.

46% istifadəçi dövlət agentliklərinin xidmətlərini öyrənmişdir.

41% istifadəçi dövlət formalarını yükləmişdir.

35% istifadəçi rəsmi dövlət sənədlərini və ya statistikanı tədqiq etmişdir.

33% istifadəçi sürücülük vəsiqəsinin müddətini artırmış və ya avtoqeydiyyatdan keçmişdir.

30% istifadəçi dövlət agentliklərindən turist informasiya haqqında məlumat əldə etmişdir.

25% istifadəçi sağlamlıq və ya təhlükəsizlik haqqında dövlət müəssisələrindən zəmanət və ya informasiya almışdır.

23% istifadəçi dövlət müavinəti almaq üçün ərizə ilə müraciət etmişdir.

19% istifadəçi dövlət orqanlarında işə düzəlmə ilə bağlı ərizə ilə müraciət etmişdir.

15% istifadəçi avtomobil dayandırma məntəqəsindən düzgün istifadə etmədiklərinə görə cəzalandırılmışdır və s.

Sorğuların nəticəsi göstərmişdir ki, hər bir vətəndaş yuxarıda sadəlanmış hallardan geniş diapazonda istifadə etmişdir. Bütün deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin baza əməliyyatları ilə onlayn rejimə keçid son onilliyin əvvəllərinə nisbətən hal-hazırda daha geniş vüsət almışdır.

Cəmiyyətin, ictimai-siyasi münasibətlərin, cəmiyyətdə dövlətin fəaliyyətinin funksiya və prinsiplərinin strateji inkişafının anlaşılması və öz üzərində məsuliyyət

hissinin olmasını dərk etmə bacarığı ilə bağlı peşəkar və siyasi kompetensiyalar xüsusi maraq doğurur.

Dövlət qulluqçularının professional kompetensiyasına cəmiyyətin inkişaf vəziyyəti və tələbatlarının uçotu daxildir. İnnovasiyalarla idarəetmə dövlət qulluqçularının professional səlahiyyətliliyini, yəni siyasi proseslərə səmərəli təsir göstərmə və əhali qarşısında dövlətin təqdimatını təmin etmə üçün bilik, bacarıq və vərdişlərin olmasını tələb edir. Məhz buna görə də standartlarda rəhbər işçilərin məsuliyyətliliyinə, yubanmaların azaldılmasına, kadr siyasətinin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Burada dövlət sektorunun idarəetmə sferasında yeni yanaşmaların, mexanizm və prinsiplərin tətbiqinə güclü stimül verən texniki tərəqqi faktoru da az rol oynamır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yüksək texnologiyalar, eyni zamanda informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları dünyanın bir çox ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafının lokomotivinə, vətəndaşların informasiyaya azad təminatlı daxil olması dövlətin mühüm məsələlərindən birinə çevrilmişlər.

Elektron dövlət xidmətləri sferasında islahatların keçirilməsində dayanıqlı nəticələrin əldə olunması üçün eyni zamanda dövlət xidmətlərinin təqdim olunması sisteminin dəstəklənməsində infrastrukturun uyğun elementlərini inkişaf etdirmək zəruridir. Oxşar infrastruktur tədqiqatların aparılması, informasiya verilənlər bazasının formalaşması, həm dövlət qulluqçularının, həm də xidmət istehlakçılarının təlimi və onlara məsləhətlər verilməsi yolu ilə dövlət xidmətlərinin təqdim olunması prosesini asanlaşdıran təşkilat və müəssisələrin şəbəkəsinin təşkilini nəzərdə tutur.

Yeni informasiya texnologiyalarında hökumətin aktiv istifadəsi istehlakçıların dövlət xidmətlərinə və onlar haqqında informasiyaya daxil olmasını genişləndirməyə imkan verir.

Dövlət xidmətlərinin təqdim olunmasının təkmilləşdirilməsi prosesi praktikada xidmət istehlakçıları ilə «əks əlaqə» prinsipinin istifadəsi ilə bağlıdır.

Əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin təmini, həyatın iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni və mənəvi inkişafı, İKT-dən istifadə əsasında

dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin inkişafının və vaxtında formalaşmasının nəticəsidir.

Elektron dövlət xidmətlərinin keyfiyyətli təqdim olunması Azərbaycanı hökumətin, biznesin və cəmiyyətin yeni inkişafı mərhələsinə çıxaracaq, əhalinin dövlət hakimiyyəti orqanlarına inamının səviyyəsini yüksəldəcək və korrupsiya hallarını aşağı salacaqdır.

3.3 Rəqəmsal iqtisadiyyatın perspektivləri

Rəqəmsal iqtisadiyyat – bizim yaşadığımız reallıqdır. Bizi nəhəng sayda əsas məsələsi müxtəlif xidmətlərin əlçatarlılığını yüksəltməkdən və onların alınması prosesini sadələşdirməkdən ibarət olan Veb-xidmətlər əhatə edir. Milli iqtisadiyyatımız getdikcə hər şeyi əhatə edən rəqəmsal iqtisadiyyata transformasiya edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat bu gün bank, pərakəndə satış, energetika, nəqliyyat, təhsil, nəşriyyat işi, KİV və ya səhiyyə kimi müxtəlif sahələrə təsir göstərərək dünya iqtisadiyyatının saysız aspektlərinə daxil olmuşdur. İKT sosial qarşılıqlı təsir və şəxsi münasibət üsullarını çevirir, bu halda stasionar və mobil şəbəkələrin, bir-birinə qoşulmuş aparat və predmetlərin konvergensiyası baş verir. İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (İƏİT) (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) ölkələri və tərəfdaş iqtisadiyyat innovasiyaları hərəkətverici amil və yüksələn artım kimi rəqəmsal iqtisadiyyatın potensialını necə maksimal istifadə edə bilirlər? Rəqəmsal iqtisadiyyatda hansı çevrilmələr siyasətçilər tərəfindən nəzərə alınmalıdır və hansı tip suallara onlar cavab verməlidirlər?

Rəqəmsal iqtisadiyyatın potensialının miqyasları müəyyənləşdirilməlidir. İKT sənaye istehsalının məhsullarının, xüsusilə də xidmətlərinin qlobal ticarəti getdikcə artmaqdadır. İƏİT müəssisələrinin işgüzar məsrəfləri və İKT ilə bağlı patentlərin

sayının artması İKT-nin innovasiyalarda açar rol oynadığını bir daha sübut edir. Genişzolaqlı əlaqələr inkişaf edir, bununla da simsiz genişzolaqlı abonementlərin sayı yüksəlir, təqribən İƏİT zonasında 1 milyard abonementə çatır. Kommunikasiya şəbəkələrinin keyfiyyəti optovolokon xətlərin və 4G texnologiyasının tətbiqi nəticəsində yaxşılaşır, mobil xidmətlərin qiymətləri aşağı düşür.

Stasionar və mobil genişzolaqlı infrastrukturların keyfiyyətinin yüksəlmə və əhatə dairəsinin genişlənmə potensialı mövcuddur. Reklam edilən stasionar genişzolaqlı sürətlərin ölçülməsi üçün İƏİT-nin yeni metodologiyası ölkələrə İnternet əşyalarına inkişaf yolunda tərəqqini dəstəkləmə üçün böyük imkanlar verir.

Şəbəkələrə münasibətdə tələbin artımı və mobil rabitə üçün böyük tezlik resurslarının paylanma zərurəti baxımından stasionar və mobil şəbəkələr arasındakı qarşılıqlı tamamlamada daha çox istifadə etmək gerek olacaq. Stasionar infrastruktur simsiz rabitənin qəbul edilməsi və əks ötürülməsi üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdirlər və mövcud tezliklərdən yaxşı istifadə etməyə imkan verirlər.

Müəssisələr tərəfindən İKT-nin istifadəsi və daha çox tətbiqi üçün potensial böyük olduğu kimi, bütün sahələrdə innovasiyaların inkişafının sürətləndirilməsi üçün də kifayət qədər potensial mövcuddur. İƏİT ölkələrində müəssisələrin əksəriyyəti genişzolaqlı qoşulmaya (95%), bulud hesablamaları xidmətlərinə (22%) malikdirlər və ya elektron sifarişlər (21%) alırlar. Ölkələrlə kiçik və böyük müəssisələr arasında mühüm fərqlər qalmaqdadır.

Sənayenin kollaborativ metodlar əsasında yeni biznes modelləri – xalq maliyyələşdirilməsi platformaları, «qarşılıqlı yardım iqtisadiyyatı»nın yeni platformaları artıq mövcud bazarların mövcud tənzimlənmə çağırışını diktə edir və innovasiya uyğun olan və ictimai maraqları müdafiə edən balanslaşdırılmış siyasi həllər tələb edir.

Bu sahənin sonrakı inkişafı insanlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elektron ticarətin yalnız cüzi hissəsi istehlakçıların payına, 90%-ə qədər isə müəssisələrarası tranzaksiyaların payına düşür. Geniş istifadə olunmasına baxmayaraq İnternetdən istifadə intensivliyi dəyişkəndir, bu, özünü təhsilin daha yüksək səviyyəsi ilə əlaqədar

fəaliyyətdə - elektron hökumət, elektron ticarət və distant bank xidməti sahələrində xüsusilə göstərir.

Milli rəqəmsal proqramların vasitəsilə iqtisadi və sosial artıma daha çox impuls verilir. İƏİT ölkələrində hökumət rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf zərurətini strateji qaydada həyata keçirir, işsizliyin və yoxsulluğun aradan qaldırılması kimi açar çağırışlarına üstünlük verir. Müasir milli rəqəmsal strategiyalar müəssisənin təşkilindən və məhsuldarlığının artımından başlayaraq məşğulluq və təhsil, səhiyyə, əhalinin yaş qrupları, ətraf mühit və inkişafa qədər bütün məsələləri nəzərdə tutur. Bütünlükdə hökumət «İnternet siyasəti bütün əlaqəli dövlət siyasi tədbirləri məcmusundan asılıdır» məsələsi ətrafında özünə daha çox hesabat verir. Yeni biznes – modellərin əsasını təşkil edən infrastruktur, elektron ticarət və yeni kollaborativ elmi və sosial şəbəkələr hər kəsə əlçatırılığa, yüksək keyfiyyətə və rəqabət qabiliyyətinə malik olmalıdır. Belə ki, texniki konvergensiya və telekommunikasiya provayderləri və yeni internet-iştirakçıları tərəfindən biznes-modellərin inteqrasiyası da daxil olmaqla bir sıra güclü dəyişikliklər rəqəmsal iqtisadiyyatda adi çağırış deyil, hökumətlər reqlament əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, girişdə süni səddlərin aşağı salınması və rəqabətin müdafiə olunması üçün səy göstərməlidirlər. Mobil bazarların konsolidasiyası innovasiyaları və ya digər iştirakçıların rəqabət bacarığını azaltmamalıdır.

İKT-nin xüsusilə hökumət və kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə uyğunlaşmaq çox vacibdir. Onlayn şəbəkələrin, xidmət və əlavələrin etibarlılığına və təhlükəsizliyinə inamı təmin etmək və istifadəçiləri onların özəl həyatlarının toxunulmazlığının və istehlakçı hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunacağına inandırmaq lazımdır. İƏİT qərar verən liderləri və şəxsləri rəqəmsal təhlükəsizliyin və şəxsi verilənlərin mühafizəsi üçün risklərin idarəsinin daha geniş iqtisadi və sosial risklərin idarəsinə inteqrasiya olunmasına, bu məsələləri ayrıca texniki və hüquqi problemlər kimi həll etməyə çağırır. Kibertəhlükəsizlik strategiyaları şəxsi verilənlərin mühafizəsinin milli strategiyaları ilə tamamlanmalıdır ki, özəl həyatın qorunması problemlərini həll etmək mümkün olsun və kollektiv

ictimai maraqlar naminə cəmiyyətin getməyə hazır olduğu məhdudiyyətlər müəyyənləşdirilə bilsin.

İKT ilə bağlı təhsil, təlim və kvalifikasiyanı artırma vasitəsilə insanlar İKT-dən istifadə və özünün onlayn sosial – iqtisadi aktivliyi üçün, sahibkarlığa, məşğulluğa və elektron inklyuzivliyə təsir məqsədilə lazımi vərdişlər qazanmalıdırlar. Hər şeyin rəqəmsal formaya keçidini müşayiət edən potensial pozuntuları tanımaq vacibdir. Hökumətlər işçilərin yeni rəqəmsal iş yerlərinə keçməsinə yardım etməlidir.

İnternet birliyi (Internet Society)¹¹ İnternetin texniki resurslarına görə nəzarətin ABŞ rəhbərliyindən iştirakçıları ilə bərabər qlobal birliyə keçməsi haqqında təkliflər planı hazırlayıb. 2016-cı ilin martında bu təklifi bütün maraqlı tərəflər bəyənib. Plan, hərtərəfli yaxınlaşma kimi mühüm internet-resursların idarə olunması üçün stabil, təhlükəsiz, aydın və şəffaf üsul yaratmağa imkan verdi. İnternet «şəbəkələr şəbəkəsi» olduğundan onun qlobal idarəetmə mexanizmi bir sıra müxtəlif iş üsuluna malik qarşılıqlı fəaliyyət göstərən təşkilatları öz daxilinə alır. Bu inisiativlər İnternetin açıq xarakterinin saxlanmasına olan əsas tələbatları əsaslandırır. İnternet müəssisələrə, vətəndaşlara və hökumətlərə yeniliklikləri daxil etmək, rəqəmsal iqtisadiyyatda çoxsaylı innovasiyaları mümkün edən təklif və xidmətlər işləyib hazırlamaq üçün açıq platforma kimi düşünülmüşdür. Lakin son illərdə İnternetin özündə daşdığı açıq və mərkəzləşdirilməmiş arxitekturası və transsərhədli verilənlərin sərbəst axını iqtisadi və sosial üstünlüklərdə təşviş yaranmışdır. Bu, ərazi rutinqi, verilənlərin saxlanması, şəbəkənin neytrallığı, çoxdilli domen adların ümumi tanınması və alternativ şəbəkələrin təşkili kimi problemlərin birbaşa və ya bilavasitə yaranmasına səbəb olmuşdur.

Rəqəmsal iqtisadiyyat qeyri-maddi fəaliyyətin müəyyən xassələrinin olması hesabına klassik iqtisadiyyata xas olan məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa imkan verir:

¹¹ <http://www.internetsociety.org/ru/doc>

1. Maddi məhsul bir neçə şəxs tərəfindən istifadə oluna bilməz, rəqəmsal məhsullar üçün bu cür sədd mövcud deyil: onların surəti çıxarıla bilər və qeyri-məhdud dairədən olan insanlar arasında yayıla bilər.
2. Maddi məhsul istifadə prosesində işlənib xarab olur. Rəqəmsal məhsullar isə özlərinin ilkin xassələrini itirmir, bundan başqa, bu xassələr birgə istismar və ya mübadilə prosesində təkmilləşdirilə bilər.
3. İnformasiya-kommunikasiya meydançaları ənənəvi ticarət müəssisələrinə xas olan sahə ölçüsü, həmçinin assortimentin həcmi və eyni zamanda xidmət göstərilən müştərilərin sayı üzrə məhdudiyyətlərdən qaçmağa imkan verir.

İngiltərəli iqtisadçı A.Brayanın nöqteyi-nəzərincə, bir sıra müasir biznes-proseslər fiziki iqtisadiyyatda başlayır, sonra rəqəmsal iqtisadiyyata keçid baş verir, sonra yenidən fiziki proseslərə keçid olur və hər şey hazır məhsul və ya hadisə ilə başa çatır. Bu cür dövrü işdə təqdiq etmək olar ki, fiziki və rəqəmsal iqtisadiyyat öz fəaliyyətlərini paralel şəkildə həyata keçirir [38].

İldən-ilə rutin əməliyyatların kompüterləşdirilməsi hesabına insanın müəyyən proseslərə təsiri tədricən azalır. Düzgün qurulmuş texniki sistem kimi rəqəmsal iqtisadiyyat da tamqiyətli özünü təşkilə bacarıqlıdır. Bu fakt rəqəmsal iqtisadiyyatın çətinliklərini formalaşdırır, bu çətinlik ondan ibarətdir ki, müəssisənin fasiləsiz fəaliyyəti üçün tələb olunan işçilərin sayı mütləq azaldılmalıdır. Texnoloji tendensiya mikroiqtisadiyyat üçün sərfəlidir, belə ki, personalla bağlı daimi gecikmələrin ixtisar olunmasına istiqamətlənib, bu halda məhsuldarlıq qanunvericisi artımda özünü göstərir. Cəmiyyət əl əməyindən avtomatlaşdırılmış sənayə təchizatına keçməyə başladıqda formalaşdırılmış tendensiya tarixi paralelə malik olur. Maşın işi ilə əhəlinin məşğulluğu arasında balansın saxlanma qabiliyyəti makroiqtisadiyyatın uğurlu fəaliyyətinin rəhnidir. Rəqəmsal iqtisadiyyat cəmiyyət üçün yeni iqtisadi məkan yaradır, lakin onun rəşional istifadə olunma məsələsi dövlət və əhəlinin biavasitlə özü tərəfindən qəbul edilmiş qərarlardan asılı olacaqdır.

«Planet əhəlisinin 40 faizindən çoxu müasir dövrdə İnternetdən istifadə edir, hər gün şəbəkəyə yeni istifadəçilər daxil olur. Bu gün mobil vasitələrdən istifadə insanın

təbii tələbləri səviyyəsində həyata keçirilir. Texnoloji dəyişikliklərin daxil edilməsi və bunlardan istifadə dünyada insanların rifahını yüksəldir və sosial integrasiyasını asanlaşdırır. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid və bu sahədə sürətli inkişaf tempi insanlara seçim müxtəlifliyi və böyük əlverişli şərait yaradır»¹².

Azərbaycan rəqəmsal texnologiyalara dövlətin innovasiya inkişafında mühüm rol ayırır. Bu öz əksini «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri»ndə¹³ tapır. Bu istiqamətlər içərisində «Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi»ndə¹⁴ bu sahənin əsas inkişaf indikatorları, hədəfləri və gözləntilər işıqlandırılmışdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat istənilən ölkəyə texnologiyanın baza nüvəsi olmadan, yəni bir zamanlar elektrik və metal sənayesi hesabına hər şeyin təşkil edildiyi dövr kimi, texnoloji sıçrayışı həyata keçirməyə şans təqdim edir. Hal-hazırda hər bir dövlət yüksək texnologiyalara əsaslanan iş istiqamətində hər bir sahədə uğur qazana bilər və bu sferada lider ola bilər. Rəqəmsal iqtisadiyyat innovasiyaların, iqtisadi artımın və rəqabət qabiliyyətliliyinin mühüm hərəkətverici qüvvəsidir, məhz buna görə də dövlətimiz özünün strateji planlarında cəmiyyətin informasiyalaşdırılması istiqamətində bu sahənin hərtərəfli inkişafına xüsusi diqqət yetirir.

¹² <http://documents.worldbank.org/curated/en/224721467988878739/pdf/102724-WDR-WDR2016Overview-RUSSIAN-WebRes-Box-394840B-OUO-9.pdf>

¹³ http://mida.az/az/legislation/strategic_road/

¹⁴

http://mida.az/documents/Telekommunikasiya_və_informasiya_tehnologiyalarının_inkişafına_dair_strateji_yol_xəritəsi.pdf

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işindən alınan nəticələri aşağıdakı kimi formulə edək:

1. Şəbəkə iqtisadiyyatının eksponensial inkişaf prinsipi. Bu prinsip İnternet və İntranet şəbəkələrində istifadəçilərin və müxtəlif səviyyəli provayderlərin sayının eksponensial artımına tam uyğundur.
2. Artan səmərə prinsipi. Şəbəkənin genişlənməsi hesabına ona biznesmenlərin və kommersantların çox hissəsi cəlb olunur. Nəticədə istehsalın və məhsulların (xidmətlərin) həcmi artır, bu da, biznes-prosesin iştirakçılarının əldə etdikləri mənfəətin artımına gətirir. Ənənəvi iqtisadiyyatda isə bazara çıxarılan məhsulun həcmnin artımı xətti qanunla, şəbəkə iqtisadiyyatında isə eksponensial qanunla dəyişilir. Ənənəvi iqtisadiyyatda məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsindən (əlavə gəlir əldə olunması hesabına) məhdud sayda şirkətlər qazanır, şəbəkə iqtisadiyyatında isə iqtisadi mənfəəti prosesin bütün iştirakçıları əldə edir, belə ki, qazanılmış gəlir bütün iştirakçılar arasında bölünür. Aydındır ki, hamı eyni payı almır, gəlirin müəyyən hissəsi şəbəkə texnologiyalarının inkişafına investisiya kimi qoyulur.
3. Tamlıq prinsipi. Şəbəkə iqtisadiyyatında məhsulun (xidmətin) dəyəri həm təklifin izafiliyi, həm də onun birlikdə paylanması ilə şərtlənir. Başqa sözlə, şəbəkədə məhsul çox olduqca, səmərə artır. Bu, ənənəvi iqtisadiyyatdan uyğun iqtisadi qanunauyğunluğu əks etdirən faktla ziddiyyət təşkil edir. Bunlardan biri: dəyər məhsulun nadirliyi ilə təyin olunur, çünki onların sayı məhduddur. İkincisi: məhsulların izafi istehsalı onların dəyərlərinin itkisinə səbəb olur. Şəbəkə iqtisadiyyatında dəyər həm təklifin izafiliyi, həm də məhsul və xidmətlərin birgə miqyaslı yayımı ilə şərtlənir.
4. Tərs qiymətkoyma prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəbəkə iqtisadiyyatında rast gəlinən ən yaxşı məhsulların (xidmətlərin) zaman keçdikcə dəyəri azalır. Ənənəvi iqtisadiyyatda isə məhsulun azacıq təkmilləşməsi onun qiymətinin artmasına səbəb olur. Əgər məhsulun alışı

müəyyən qədər yubadılırsa, şəbəkə iqtisadiyyatında daha keyfiyyətli məhsulu ucuz qiymətə almaq reallığa çevrilir.

5. Ödənişsizlik prinsipi. Əvvəlki prinsiplərə görə, ən dəyərli xidmətlər maraqlı alıcılara pulsuz təqdim edilməlidir. İstifadəçilərə təqdim olunan sürətlərin artımı (məsələn, proqram məhsullarının) onların hər birinin dəyərinin artmasına səbəb olur. Firmalar məhsulun ilkin versiyalarını ödənişsiz yayımlasalar da, məhsulun son modern variantlarını və ona uyğun xidmətləri sataraq onlar daima və kifayət qədər yaxşı qazana bilirlər.
6. Dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi prinsipi. Biliklər və informasiya dəyərləri vasitəsilə maddi dəyərlərin tədricən, lakin tam olmayan əvəz edilməsindən ibarətdir. İnformasiya dəyərlərinin dəyərəkəki payı daima artır.
7. Qloballaşma prinsipi. Şəbəkə iqtisadiyyatı dünya miqyasında bir-birilə əlaqəli bazarların məcmusu kimi təqdim oluna bilər. Şəbəkə şirkətlərinin coğrafi yerləşməsi prinsipial əhəmiyyətə malik deyil. İstənilən biznes şəbəkə iqtisadiyyatında praktiki olaraq bütün dünya ölkələrinə anı yayılır. Telekommunikasiya şəbəkələrində qloballaşma şəbəkə iqtisadiyyatında çalışan istehsalçıların milli maraqlarının müəyyən dəyişikliyi ilə əlaqədardır.
8. Anarxiya prinsipi. Anarxiya – müəyyən qaydalar formasıdır, şəbəkə iqtisadiyyatının əsasıdır. Burada mərkəzi planlaşdırıcı orqan yoxdur ki, bütün şəbəkə iştirakçılarının fəaliyyətini koordinasiya etsin. Şəbəkə iqtisadiyyatı tənzimlənməyə çox zəif məruz qalır.
9. Xaos prinsipi. Şəbəkə iqtisadiyyatında şirkətlərin həyat qabiliyyəti dövrü olaraq daxil olan qeyri-taraz vəziyyətlə təmin olunur. Bunun üçün rəqabətə davam gətirməyən şəbəkə müəssisəsi məhv edilir. Eyni zamanda yeni, daha səmərəli biznes üçün əlverişli şərait yaranır. Praktika ilə təsdiq olunur ki, şəbəkə iqtisadiyyatında biznesin mövcudluğu ənənəvi iqtisadiyyatda olduğundan təqribən 3 dəfə az davam edir. Bunun nəticəsində köhnə iş yerlərinin ləğv edilməsi hesabına əmək haqqı yüksək olan yeni iş yerlərinin sayı artır. Mütəxəssislərin fikrincə, şəbəkə iqtisadiyyatı dövrü olaraq baş

verən və onun dinamik inkişafının mühərriki olan xaos şərtlərində fəaliyyət göstərir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün informasiya cəmiyyətinin hər bir üzvü müxtəlif kanallarla ona daxil olan böyük həcmli informasiyanın emalı və qəbul edilməsinin əsas yanaşma və prinsiplərini öyrənməlidir, eyni zamanda informasiya işinin müasir vasitələri, metodları və texnologiyalarını mənimsəməli, informasiyanı istifadə etmə üzrə müəyyən mədəniyyətə sahib olmalıdır. Şəbəkə iqtisadiyyatı üçün zəruri olan texnologiyaların işlənməsi və daha da təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi yollar vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bu sahədə dövlət siyasəti həyata keçirilməli və ayrı-ayrı sahələrin spesifikasiyasına uyğun inkişaf qanunları olmalıdır. Yalnız və yalnız dövlətin dəstəyi ilə bu sahənin modernləşdirilməsi mümkündür. Buna görə xüsusi kapital üçün əlverişli mühit yaratmaq və onun formalaşmasını yaxşılaşdırmaq lazımdır.
2. Regionların informasiyalaşdırılması prosesi başa çatmalıdır.
3. Ölkənin ali məktəbləri bu sahədə yüksək kvalifikasiyalı kadrların hazırlığına xüsusi diqqət etməli və bu işi təmin etməlidirlər.

Bu gün rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi fəzanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. O daima köhnə bazar strukturlarının ləşv edilməsinə və dövlətin iqtisadiyyatdakı əvvəlki roluna olan baxışların dəyişilməsinə kömək edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Белл, Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. - М.: Прогресс, 1986.
2. Бузгалин, А. В. «Постиндустриальное общество» - тупиковая ветвь социального развития? (критика практики тотальной гегемонии капитала и теорий постиндустриализма) / А. В. Бузгалин // Экология и жизнь. - 2003. - №3.
3. Дриккер, А. С. Эволюционный прогноз: пульсация народонаселения / А.С. Дриккер // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. - М., 2004. - С. 429-446.
4. Дятлов, С. А. Принципы информационного общества / С.А.Дятлов // Информационное общество. - 2000. - №2. - С. 77–85.
5. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Мануэль Кастельс / пер. с англ.; под науч. ред. О. И. Шкаратана. - М. : ГУ ВЦЭ, 2000. – 608 с.
6. Пономаренко, В. Проблема 2033 [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://www.libereya.ru/biblus/pr2033.html>, свободный (23 декабря 2004).
7. Стрельцов, А. А. Обеспечение информационной безопасности России: Теоретические и методологические основы / А. А. Стрельцов. – М. : Изд-во МЦНМО, 2002. – 296 с.
8. Суббетто, А. И. Основные тенденции развития образования в XX веке / А.И. Суббетто // Образование и социальное развитие региона. – Барнаул. - 2003. - № 1-2.
9. Тоффлер, Э. Третья волна : пер. с англ. / Э. Тоффлер. - М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. -776 с.

10. Урсул, А. Д. Безопасность и устойчивое развитие (Философско-концептуальные проблемы) / А. Д. Урсул, А. Л. Романович. - М. : Изд-во РАГС, 2001. – 128 с.
11. Нейсбит Д. Мегатренды / Пер. с англ. М.Б. Левина. М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. 380 с.
12. Корнейчук Б. В. Информационная экономика. М.: Питер, 2006. 394 с.
13. Национальная стратегия в условиях кризиса. Доживет ли Россия до 2020 года? Доклад Института Национальной Стратегии [Электронный ресурс]// Ремизов М., Кричевский Н., Карев Р., Верхотуров Д., Белковский С. М.: АПН, 2009.// URL: <http://www.apn.ru/> (дата обращения: 07.05.2010)
14. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. / Под ред. В.Д. Щетинина. М.: Прогресс, 1997.-896с.
15. Беккер Гэри. Экономический взгляд на жизнь: Лекция лауреата Нобелевской премии в области экономических наук за 1992 г.// Вестник Санкт-Петербургского университета. 1993. Сер. 5. Вып. 3.
16. Соболева И. Человеческий капитал нового тысячелетия: тенденции, проблемы, вызовы для России. Тезисы доклада. //Институт экономики РАН.2009.// URL: (дата обращения: 10.03.2010)
17. Стратегический ответ России на вызовы нового века/Под. общ. ред. Л.И. Абалкина. М.: Издательство «Экзамен», 2004. 608с.
18. Ермоленко А.А. Интегральный субъект в лице современной России// Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2008. Том 6. № 4. С.78- 85.
19. Чабанов В.Е. Экономика XXI века, или третий путь развития. СПб: «БХВ- Петербург», 2007.
20. Роль государственного сектора в продвижении вперед общества, основанного на знаниях. Экономический и Социальный Совет. ООН. 2004. 17 с.

21. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ), 2-е издание, дополненное и переработанное. М.: Права человека, 2008. 636 с. (С. 476-516).
22. Римашевская Н. Качество человеческого капитала в России. Тезисы доклада. Тезисы доклада [Электронный ресурс]//Институт экономики РАН. 2009// URL: (дата обращения: 10.03.2010)
23. Публичные услуги и функции государственного управления / Под ред. А. Е. Шаститко. М.: ТЕИС, 2002. 160 с.
24. Широкополосная сеть - коммуникационная сеть большой пропускной способности, обеспечивает непрерывное подключение к Интернету (без необходимости установления коммутируемого соединения) или так называемую «двустороннюю» связь, т. е. возможность как принимать («загружать»), так и передавать («выгружать») информацию на высоких скоростях.
25. Bridging the digital divide (World Information Society Report 2007). Geneva, ITU, 2007, p. 4.
26. Lehr W., Osorio C., Gillett S. and Sirbu M. Measuring Broadband's Economic Impact, Final report prepared for the U.S. Department of Commerce, February, 2006. Wash., 2006, p. 45.
27. Alleman J., Rappoport P. The future of communications in Next Generation Networks. The unsustainability of access competition. Document: FoV/02, January 2007. Geneva, ITU, 2007, p. 8.
28. Rincon, A., Robinson C., and Vecchi M. The productivity impact of e-commerce in the UK: Evidence from micro data. National Institute of Economic and Social Research, Discussion Paper 257, NIESR. London, 2005, p. 12
29. Roberts S. Measuring the impacts of ICT using official statistics. Paris, OECD, 2007, p. 142.

30. Магура, М.И. Организация обучения персонала компании [Текст] / М.И. Магура, М.Б. Курбатова. - М.: Интел-синтез, 2012.
31. Соколова В. Проблемы профессиональной подготовки кадров, 2015. Электронный журнал «Директор по персоналу»// URL: <http://www.hr-director.ru/article/65716-qqq-15-m10>
32. Щеглов А. Управление персоналом в России в 2017 году, Электронный журнал «Директор по персоналу», 2016// URL: <http://www.hr-director.ru/article/66380-qqq-16-m10-upravlenie-personalom-v-rossii-2017>
33. Паринов С.И. К теории сетевой экономики [Текст]. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2002.
34. Law and Internet. A Framework for Electronic Commerce / Ed. by L. Edwards, C. Waelde. Oxford: Hart Publishing. – 2000.
35. Trends in Telecommunication Reform 2007: The Road to NGN (8th edition). Executive Summary, International Telecommunication Union, Geneva, 2007.
36. Уколов В.Ф. Взаимодействие власти, бизнеса и общества / Учебник. М., 2009.
37. Уколов В.Ф., Татаринцева Э.А. Государственные услуги в системе взаимодействия власти, бизнеса и общества / под общ. ред Уколова В.Ф. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2008.
38. Брайан А. Вторая экономика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.obs.ru/article/1887/> (дата обращения: 14.12.2016).

РЕЗЮМЕ

Представленная магистрская диссертация посвящена к изучению роли, возможности и различных аспектов цифровой экономики по сравнению с традиционной экономикой.

В диссертационной работе в первую очередь были изучены пути решения проблем, необходимых в развитии информационного общества и факторы, влияющие на его развитие. Были рассмотрены вопросы о важности экономики знаний, сформированной на основе информации и знаний, играющих ключевую роль в развитии информационного общества в современной эпохе.

Организация информационной инфраструктуры и развития человеческих ресурсов при установлении информационного общества, который является главной движущей силой ее, и факторы, влияющие на их развитие, трудности при кадровой подготовки, а также пути преодоления выявленных проблем в этой области были определены.

Были рассмотрены образцы опыта развитых стран в этой области для исследования темпы экономического роста экономики на международном уровне, сформированной в виде цифровой или сетевой экономики в современном периоде.

В этой работе нашли свое практическое отражение сильное влияние цифровой экономики на научно-технический прогресс, целеустремленная политика государства на основании указов и решений правительства республики для развития этой области, удачное применение концепции «Электронное правительство» в республике и перспективы цифровой экономики.

SUMMARY

The presented master's thesis is devoted to the study of the role, possibilities and various aspects of the digital economy in comparison with the traditional economy. In the dissertation work, first of all, the ways of solving the problems necessary for the development of the information society and factors affecting its development were studied. Questions were considered about the importance of a knowledge economy formed on the basis of information and knowledge that play a key role in the development of the information society in the modern era.

The organization of the information infrastructure and the development of human resources in the establishment of the information society, which is the main driving force for it, and the factors that affect their development, difficulties in personnel training, and ways to overcome the identified problems in this area have been identified.

Examples of the experience of developed countries in this field were examined to study the economic growth rate of the economy at the international level, formed as a digital or network economy in the modern period.

In this work, the strong influence of the digital economy on scientific and technological progress, the purposeful policy of the state on the basis of decrees and decisions of the government of the republic for the development of this region, the successful application of the concept of the "Electronic government" in the republic and the prospects of the digital economy have found their practical reflection.